

ERIC HOBSBAWM

VĚK EXTRÉMŮ

KRÁTKÉ 20. STOLETÍ 1914-1991

ARGO 1998

STOLETÍ – POHLED Z PTAČÍ PERSPEKTIVY

POHLEDY DVANÁCTI LIDÍ NA 20. STOLETÍ

Isaiah Berlín (filozof, Velká Británie): „Musím říci, že jsem prožil většinu tohoto století bez toho, že bych osobně zakoušel nějaké těžkosti. Vzpomínám si na něj pouze jako na nejhroznější století v dějinách Západu.“

Julio Caro Baroja (antropolog, Španělsko): „Rozpor mezi životní zkušeností každého jednotlivce – dětství, mládí a stáří proběhly klidně bez větších dobrodružství – a skutečností 20. století (...) hroznými událostmi, které lidstvo prožilo, je zjevný.“

Primo Levi (spisovatel, Itálie): „My, kteří jsme přežili lágry, nejsme skutečnými svědky. Je to nepříjemný pocit, který jsem postupně přijal čtením toho, co napsali ostatní přeživší, včetně mne, když jsem po uplynutí řady let znovu pročetl to, co jsem napsal já. My, ti co jsme přežili, nejsme pouze malinkatou, ale také anomální menšinou. My jsme ti, kdo vytáčkami, obratnostmi nebo štěstím nikdy nespádli až na dno. Ti, co ano, ti, co spatřili tvář Gorgony, se nevrátili, nebo se vrátili němí.“

René Dumont (agronom, ekolog, Francie): „Vidím jej pouze jako století masakrů a válek.“

Rita Levi Montalcini (nositelka Nobelovy ceny, vědkyně, Itálie): „Navzdory všemu se v tomto století udály revoluční změny k lepšímu (...) nástup čtvrtého stavu a osvobození ženy po staletích represe.“

William Golding (nositel Nobelovy ceny, spisovatel, Velká Británie): „Nemohu si pomoci, ale bylo to nejnásilnější století v dějinách lidstva.“

Ernst Gombrich (historik umění, Velká Británie): „Hlavním rysem 20.

století je hrozné zmnohonásobení světové populace. Je to katastrofa, děs. Nevíme, co s tím budeme dělat.“

Yehudi Menuhin (hudebník, Velká Británie): „Mám-li sumarizovat 20. století, řekl bych, že dalo vzniknout největším nadějím, které kdy lidstvo mělo, a zničilo veškeré iluze a ideály.“

Severo Ochoa (nositel Nobelovy ceny, vědec, Španělsko): „Nezákladnější věcí je pokrok vědy, který byl skutečně mimořádný. [...] To je to, co charakterizuje naše století.“

Raymond Firth (antropolog, Velká Británie): „Na poli technologie vyzdvihují mezi nejvýznamnějšími výtobytky 20. století vývoj elektroniky, na poli idejí posun od relativně racionálního a vědeckého k neracionálnímu a méně vědeckému.“

Leo Valiani (historik, Itálie): „Naše století dokazuje, že vítězství ideálů spravedlnosti a rovnosti je vždy efemérní, zároveň však i demonstruje, že pokud dosáhneme zachování svobody, můžeme vždy začít znovu. [...] Není nutné si zoufat, i v těch nejzoufalejších situacích.“

Franco Venturi (historik, Itálie): „Historikové nemohou odpovědět na tuto otázku. Pro mě je 20. století stále obnovovaným úsilím porozumět mu.“

(AGOSTI, BORGHESE, 1992, s. 2, 4, 8, 42, 62, 76, 80, 140, 154, 160, 204, 210)

I

Dne 28. června 1992 prezident Mitterrand náhle, neočekávaně a neočekávaně navštívil Sarajevo, tehdy již středisko balkánské války, která měla stát do konce roku snad 150 000 životů. Jeho cílem bylo připomenout světovému veřejnému mínění vážnost bosenské krize. Přítomnost významného, postaršího a zjevně zesláblého státníka uprostřed palby z ručních zbraní a dělostřelectva byla opravdu velmi oceňována a obdivována. Nicméně jeden aspekt Mitterrandovy návštěvy prošel bez jakýchkoliv komentářů, ačkoliv byl zjevně dominantní – datum.

Poražení nebo ti, kteří byli s touto stranou spojeni, nejenom mlčeli, ale rovněž byli umlčeni, či dokonce doslova odepsáni z dějin a intelektuálního života, kromě úlohy nepřítele ve světovém morálním dramatu Dobra proti Zlu. (Nyní se to může stejně tak stát poraženým ze studené války, ačkoliv pravděpodobně ne ve stejné míře nebo ne na tak dlouho.) Je trestem žít ve století náboženských válek. Intolerance je jejich vůdčím rysem. Dokonce i ti, kteří hlásali pluralismus svých vlastních ne-ideologií, nepovažovali svět za dostatečně velký na to, aby dovoloval stále soužití s konkurenčním sekulárním náboženstvím. Náboženská nebo ideologická konfrontace, která zaplnila toto století, staví do cesty barikády i historikovi, jehož úkolem není soudit, ale porozumět. To, co stojí v cestě našemu pochopení, nejsou pouze naše vášnivá přesvědčení, ale také historická zkušenost, která je formovala. Snadněji můžeme překonat to první, protože není ani špetky pravdy ve zdomácněném, nicméně mylném francouzském přísloví *tout comprendre c'est tout pardonner* (vše pochopit znamená vše odpustit). Pochopit éru nacismu v německých dějinách a zasadit ji do jejího historického kontextu neznámá odpustit genocidu. V každém případě nikdo, kdo prožil toto mimořádné století, se pravděpodobně nezdrží soudů. Je to pochopení, které se rodí těžko.

II

Jakou představu si máme utvořit o „krátkém 20. století“, tedy o létech od propuknutí první světové války až do rozpadu SSSR, která, jak nyní vidíme, představovala souvislé historické období, jež nyní skončilo? Nevíme, co přijde a jaké bude třetí tisíciletí, i když si můžeme být jisti, že „krátké 20. století“ jej bude nadále utvářet. Nemůžeme však pochybovat o tom, že v pozdních 80. a raných 90. letech skončila jedna éra světových dějin a začala nová. Je to základní informace pro historiky tohoto století, protože ačkoliv mohou spekulovat o budoucnosti ve světle svého pochopení minulosti, jejich práce není totožná s prací dostihového sázkaře. Jediné dostihy, o kterých jsou zplnomocněni podávat zprávy a analyzovat je, jsou ty vyhrané nebo prohrané. V každém případě výsledky prognostiků byly v posledních třiceti nebo čtyřiceti letech tak špatné, že jim věří už jen vládní a ekonomické instituce, nebo to alespoň předstírají.

V této knize se struktura „krátkého 20. století“ podobá jakému-

si triptychu nebo historickému sendviči. „Doba katastrofy“ od roku 1914 až ke konci druhé světové války byla následována pětadvaceti, možná třiceti lety mimořádného ekonomického růstu a sociálních změn, které pravděpodobně změnily lidskou společnost hlouběji než jakékoliv jiné období srovnatelné délky. Zpětně lze tuto dobu nahlížet jako svého druhu „zlatý věk“ a jako taková byla chápána ihned poté, co na počátku 70. let skončila. Poslední část století byla novou érou rozkladu, nejistoty a krize a pro velkou část světa (Afrika, bývalý SSSR a bývalé socialistické státy) dobou katastrofy. Jako dala 80. léta vzniknout 90. létům, pro toho, kdo vnímal minulost a budoucnost tohoto století, byl obzor nadcházejícího *fin de siècle* temný. Díváme-li se na něj z výhodného postavení 90. let, prošlo „krátké 20. století“ krátkým „zlatým věkem“ na cestě z jedné krize do druhé, do neznámé a problematické, nicméně nikoliv nezbytně apokalyptické budoucnosti. Avšak jak se historikové snaží připomenout metafyzickým spekulantům o „konci historie“, budoucnost existuje. Jediné jisté zobecnění o dějinách zní následovně: dokud bude existovat lidstvo, budou pokračovat i dějiny.

Obsah této knihy je určen výše nastíněným vývojem. Začíná světovou válkou, která znamenala konec (západní) civilizace 19. století. Tato civilizace byla kapitalistická ve své ekonomice, liberální ve své právní a ústavní struktuře, buržoazní v image své typické a dominantní třídy, pyšná na pokrok vědy, poznání a vzdělání, na pokrok materiální i morální, a hluboce přesvědčená o ústředním postavení Evropy, rodišti revolucí ve vědě, umění, politice a průmyslu, jejíž ekonomika pronikla do většiny světa, kterou její vojáci dobyli a podmanili. Civilizace, jejíž obyvatelstvo narostlo (včetně ohromného a stále rostoucího odlivu evropských emigrantů a jejich potomků) až na jednu třetinu lidstva a jejíž hlavní státy tvořily systém světové politiky.¹

Desetiletí od propuknutí první světové války do konce druhé světové války byla věkem katastrofy pro tuto společnost. Po čtyřicet let šla od jedné kalamity ke druhé. Byly doby, kdy by si ani inteligentní konzervativci nevsadili na její přežití. Byla otřesena dvěma světovými

¹ Pokusil jsem se popsat a vysvětlit růst této civilizace ve třísvazkových dějinách „dlouhého 19. století“ (od 80. let 18. století do roku 1914) a snažil jsem se analyzovat příčiny jejího konce. Na tyto knihy budu v případě nutnosti odkazovat: *The Age of Revolution 1789–1848*, *The Age of Capital 1848–1875*, *The Age of Empire 1875–1914*.

Proč si vybral prezident Francie pro návštěvu Sarajeva tento zvláštní den? Protože na 28. června připadlo výročí sarajevské vraždy arcivévodě Františka Ferdinanda, která vedla během několika týdnů k propuknutí první světové války. Pro kteréhokoliv vzdělaného Evropana Mitterrandova věku bila do očí souvislost mezi datem, místem a vzpomínkou na historickou katastrofu rozpoutanou politickým omylem a špatným odhadem. Jak lépe dramatizovat potenciální implikace bosenské krize než výběrem symbolického data? Ale sotva kdo pochopil tento odkaz, kromě několika profesionálních historiků a velmi starých občanů. Historická paměť už zmizela.

Destrukce minulosti, nebo spíše sociálního mechanismu, který spojuje zkušenost současného člověka se zkušenostmi předešlých generací, je jeden z nejcharakterističtějších a nejzáhadnějších fenoménů pozdního 20. století. Většina mladých mužů a žen na konci století vyrůstá v jistém druhu stálé přítomnosti, které schází organické napojení na minulost doby, ve které žijí. To činí úlohu historiků, jejichž prací je pamatovat si to, co ostatní už zapomněli, na konci druhého milénia ještě významnější, než kdykoliv předtím. Ovšem právě z tohoto důvodu musí být historici více než pouhými kronikáři, pamětníky a kompilátory, ačkoliv i to je jejich nezbytná role. V roce 1989 by všechny vlády a zvláště všechna ministerstva zahraničí na světě velmi profitovaly ze semináře o mírových smlouvách, které byly uzavřeny po obou světových válkách a na které většina z nich zjevně zapomněla.

Není však účelem této knihy vyprávět příběh období „krátkého 20. století“ od roku 1914 do roku 1991, ačkoliv nikdo, kdo byl dotázán jedním inteligentním americkým studentem, zda pojem „druhá světová válka“ znamená, že proběhla „první světová válka“, si nemůže nebyť vědom toho, že znalost i zcela základních faktů tohoto století nemůže být pokládána za samozřejmou. Mým cílem je pochopit a vysvětlit, proč se věci staly tak, jak se staly, a jak spolu souvisely. Pro kohokoliv mého věku, kdo prožil většinu „krátkého 20. století“, je to také autobiografické úsilí. Mluvíme o svých vzpomínkách, rozšiřujeme je (a opravujeme). A mluvíme jako muži a ženy určitého místa a času, angažovaní různými způsoby v dějinách jako herci v dramatu (jakkoliv v bezvýznamných rolích), jako diváci své doby a neméně jako lidé, jejichž názory na toto století byly formovány tím, co jsme pokládali za jeho rozhodující události. Jsme součástí tohoto století a ono je součástí nás samotných. Čtenáři, kteří náležejí jiné době, např. student nastu-

pující na univerzitu ve chvíli, kdy jsou psány tyto řádky, a pro kterého je dokonce i vietnamská válka pravěk, by na to neměl zapomenout.

Pro historiky mého věku a výchovy je minulost nezníčitelná nejenom proto, že patříme ke generaci, kdy ulice a veřejná místa byla nazývána po významných osobnostech a událostech (Wilsonovo nádraží v předválečné Praze, Metro Stalingrad v Paříži), kdy mírové smlouvy byly ještě podepisovány, a proto musely být identifikovány (Versailleská smlouva), kdy válečné památníky připomínaly včerejšek, ale také proto, že tyto události jsou součástí našich životních osudů. Nejsou pouhými znamením na cestě našich soukromých životů, ale také tím, co naše životy, ať soukromé nebo veřejné, formovalo. Pro autora těchto řádků 30. leden 1933 není pouhým arbitrárním datem, kdy se Hitler stal říšským kancléřem, ale je to také jedno zimní odpoledne v Berlíně, kdy patnáctiletý chlapec spolu se svou mladší sestrou při návratu ze svých škol ve Wilmersdorfu do Halensee viděli kdesi na cestě tento titulek. Stále to vidím jako ve snu.

Avšak minulost je pro jednoho starého historika nejenom součástí jeho permanentní současnosti. Napříč obrovskými vzdálenostmi zeměkoule každý člověk jistého věku, nehledě na jeho osobní zázemí a životní příběh, prošel stejnými základními zkušenostmi. Všechny nás poznamenaly do jisté míry stejným způsobem. Svět, který se rozpadl na konci 80. let 20. století, byl vytvořen pod vlivem ruské revoluce v roce 1917. Všichni jsme tím byli poznamenáni, např. tak, že jsme si zvykli přemýšlet o moderní průmyslové ekonomice v termínech binární opozice – „kapitalismus“ a „socialismus“ – jako vzájemně se vylučujících alternativách. Jeden termín byl spojen s ekonomikami organizovanými podle sovětského vzoru, druhý byl identifikován se zbytkem světa. Mělo by být nyní jasné, že to byla libovolná a do jisté míry umělá konstrukce, která může být pochopena pouze jako součást zvláštního historického kontextu. Avšak i v okamžiku, kdy píšete tyto řádky, není jednoduché navrhnout jiný klasifikační princip, který by mohl být realističtější než ten, který umístil USA, Japonsko, Švédsko, Brazílii, Spolkovou republiku Německo a Jižní Koreu do stejné příhrádky, a státní ekonomiky a systémy sovětské zóny, které se zhroutily v 80. letech, do stejné škatulky jako ekonomiky a systémy východní a jihovýchodní Asie, které se evidentně nezhroutily.

Dokonce i svět, který přežil konec říjnové revoluce, je stále světem, jehož instituce a pojmy byly zformovány vítězi druhé světové války.

válkami, následovanými globální vzpourou a revolucí, které vynesly k moci systém pretendující nejprve na to být alternativou k buržoazní a kapitalistické společnosti na šestině zemského povrchu a po druhé světové válce na celé třetině zemské koule. Ohromné koloniální říše, vytvořené před a během „věku říší“, byly otřeseny a rozpadly se v prach. Celá historie moderního imperialismu, tak pevného a sebevědomého v okamžiku smrti královny Viktorie, netrvala déle než jeden lidský život – např. Winstona Churchilla (1874–1965).

Víc než to: světová ekonomická krize nebylé hloubky srazila nejsilnější kapitalistické ekonomiky na kolena a zdálo se, že zvrátila vytvoření jediné, univerzální, světové ekonomiky, která byla tak pozoruhodným výdobytkem liberálního kapitalismu 19. století. Dokonce USA, stranou války a revoluce, se zdály být na pokraji konce. Zatímco ekonomika lapala po dechu, instituce liberální demokracie v letech 1917–1942 v důsledku postupu fašismu a satelitních autoritářských režimů či hnutí takřka zmizely, kromě části Evropy, Severní Ameriky a Australasie.

Demokracii zachránila pouze dočasná a bizarní aliance liberálního kapitalismu a komunismu v sebeobraně proti tomuto vyzyvateli. V mnohých směrech tvoří toto období aliance kapitalismu s komunismem proti fašismu – v zásadě ve 30. a 40. letech – osu dějin 20. století a je jeho rozhodujícím momentem. V mnoha směrech se jedná o historicky paradoxní moment ve vztazích mezi kapitalismem a komunismem, které kromě krátkého období antifašismu zaujímaly nesmiřitelně antagonistické postavení. Vítězství Sovětského svazu nad Hitlerem bylo výdobytkem režimu založeného říjnovou revolucí, což ukazuje srovnání mezi hospodářstvím carského Ruska v první světové válce a sovětského hospodářství v druhé světové válce (GATRELL, HARRISON, 1993). Bez toho by se dnes západní svět (kromě USA) skládal pravděpodobně z různých variací autoritářských a fašistických režimů. Tuto skutečnost považují za jednu z ironií tohoto podivného století – nejtrvalejším výsledkem říjnové revoluce, jejímž cílem bylo globální svržení kapitalismu, byla záchrana jejího protivníka (jak ve válce, tak v míru) tím, že podnítila jeho strach o vlastní existenci, který ho po druhé světové válce přiměl k reformám a popularizaci ekonomického plánování jej vybavil několika nástroji této reformy.

A sotva kapitalismus přežil trojnásobné nebezpečí krachu, fašismu a války, zdálo se, že bude muset čelit globální výzvě revoluce, která se

nyní seskupila kolem SSSR, jenž se vynořil z druhé světové války jako supervelmoc.

Jak vidíme z perspektivy dneška, síla globální výzvy socialismu vůči kapitalismu spočívala ve slabosti oponenta. Bez rozpadu buržoazní společnosti 19. století ve „věku katastrofy“ by nemohla proběhnout říjnová revoluce a nevznikl by SSSR. Ekonomický systém improvizovaný na zruinovaném eurasijském smetišti bývalé carské říše pod jménem socialismus by sám sebe nepovažoval (ani by nikde jinde nebyl považován) za realistickou globální alternativu vůči kapitalistické ekonomice. Tento pocit mu však dala „velká krize“ 30. let. Stejně tak se Sovětský svaz stal jednou ze dvou supervelmocí prostřednictvím fašismu. Konfrontace supervelmocí poté dominovala a naháněla dříve druhou polovinu „krátkého 20. století“, zatímco, jak můžeme vidět teprve dnes, stabilizovala jeho politickou strukturu. SSSR by sám sebe nepovažoval za vůdce „socialistického tábora“, zahrnujícího třetinu lidstva a ekonomiky, která nakrátko vypadala, že by mohla předejít kapitalistický ekonomický růst.

Nejdůležitější otázka, které čelí historikové 20. století, zní: Jak a proč se kapitalismus po druhé světové válce ku překvapení všech včetně sebe samého propracoval k bezprecedentnímu a patrně anomálnímu „zlatému věku“ let 1947–1973? V odpovědích na ni nepanuje shoda a ani já nemohu předstírat, že na ni dovedu přesvědčivě odpovědět. Na přesvědčivější analýzu bude pravděpodobně třeba počkat, až celá „dlouhá vlna“ odezní, protože, ačkoliv „zlatý věk“ již může být pozorován z jisté perspektivy, krizová desetiletí, která svět nyní prožívá, se ještě neuzavřela. S jistotou však můžeme pozorovat existenci mimořádného rozsahu a významu souvislostí ekonomické, sociální a kulturní transformace, největší, nejrychlejší a nejpronikavější ve známých dějinách. Různé aspekty tohoto fenoménu jsou obsahem druhé části této knihy. Historikové 20. století ve třetím tisíciletí budou pravděpodobně považovat za jeho hlavní důsledek právě tyto skutečnosti, způsobené touto pozoruhodnou dobou, protože změny v lidském životě, které způsobila na celém světě, byly hluboké a nezvratné. Navíc nadále pokračují. Novináři a filozofující esejisté, odhalující „konec dějin“ v pádu sovětské říše, se mýlili. Výstižnější je po mém soudu konstatování, že třetí čtvrtina tohoto století znamenala konec sedm nebo osm tisíciletí trvajících lidských dějin započatých v době kamenné vynálezem zemědělství, především proto, že tato čtvrtina našeho století

ukončila dlouhou éru, kdy se převážná většina lidstva živila pěstováním obilí a chováním zvířat.

Ve srovnání s tím historie konfrontace mezi „kapitalismem“ a „socialismem“, s intervencí nebo bez intervence států a vlád Spojených států a Sovětského svazu, usilujících o to reprezentovat to či ono, bude patrně mít omezený dějinný význam – srovnatelný v dlouhé perspektivě s významem náboženských válek 16. a 17. století nebo křížových výprav. Pro ty, kteří žili po jakoukoliv část „krátkého 20. století“, měla přirozeně větší váhu. Stejně je tomu tak i v této knize, protože je psána spisovatelem 20. století pro čtenáře pozdního 20. století. Sociální revoluce, studená válka, příroda, limity a fatální vady „reálného socialismu“ a jeho pád jsou rozsáhle diskutovány. Je však důležité si pamatovat, že hlavním a trvalým důsledkem režimů založených říjnovou revolucí byla mocná akcelerace modernizace zaostalých agrárních států. Hlavní výsledky na tomto poli se uskutečnily ve stejné době jako kapitalistický „zlatý věk“. Jak efektivně, či dokonce jak uvědoměle tyto soupeřící strategie pohíbnily svět našich předků, není nutné diskutovat na tomto místě. Jak uvidíme, až do počátku 60. let se zdály být přinejmenším na stejné úrovni – pošetilý to pohled ve světle pádu sovětského socialismu, ačkoliv jeden britský ministerský předseda v konverzaci s americkým prezidentem tehdy mohl SSSR ještě vidět jako stát, jehož „rostoucí ekonomika (...) brzy předstihne kapitalistickou společnost v závodech o hmotný blahobyť“ (HORNE, 1989, s. 303). Za poznámku však stojí, že v 80. letech mělo socialistické Bulharsko a ne-socialistický Ekvádor více společného než v roce 1939.

Ačkoliv zhroucení sovětského socialismu a jeho nesmírné a ještě ne plně kalkulatelné důsledky byly nejdramatičtější událostí krizových desetiletí, která následovala po „zlatém věku“, měla být tato léta obdobím univerzální nebo celosvětové krize. Ovlivnila různé části světa rozličnými způsoby a v nestejně míře, avšak ovlivnila skutečně všechny části našeho světa, nehledě na jejich politické, sociální a ekonomické uspořádání, protože „zlatý věk“ poprvé v dějinách vytvořil jedinou, stále více integrovanou a univerzální ekonomiku, existující napříč státními hranicemi („transnacionálně“), a tudíž i stále více napříč hranicemi státních ideologií. V důsledku toho došlo k podkopání přijaté ideje institucí všech režimů. Zpočátku byly totiž 70. let vnímány jako nadějná, dočasná pauza ve „velkém skoku vpřed“ světové ekonomiky a země všech ekonomických a politických typů hledaly dočasná řeše-

ni. Postupně začalo být zřejmé, že to je doba dlouhodobých nesnází, pro které kapitalistické země hledaly radikální řešení, často následující laické teology neomezeného svobodného trhu, kteří odmítali politiku, která sloužila ekonomice „zlatého věku“, která však nyní vypadala, že zklamala. Ultras *laissez-faire* nebyli o nic více úspěšní než kdokoli jiný. V 80. a 90. letech kapitalistický svět opět vrávoral pod zátěží meziválečných let, kterou „zlatý věk“ zdánlivě odstranil – masová nezaměstnanost, cyklické krize, stále očividnější rozpor mezi žebráky bez přístřeší a plutonickým bohatstvím, mezi omezenými státními příjmy a neomezenými státními výdaji. Socialistické země se svými ochabujícími a zranitelnými ekonomikami byly hnány ke stejně radikálním nebo ještě radikálnějším rozchodům se svou minulostí a (jak víme) k pádu. Tento pád může být znamením pro konec „krátkého 20. století“, jako první světová válka může být znamením jeho počátku. V tomto bodě se moje historie uzavírá.

Uzavírá se, jak se musí uzavírat každá kniha napsaná na počátku 90. let – výhledem do neznáma. Zhroucení jedné části světa odhalilo nemoc zbytku. Jak se 80. léta přehoupla do 90. let, stalo se zřejmým, že světová krize není obecná pouze v ekonomickém smyslu, nýbrž také ve smyslu politickém. Pád komunistických režimů od Istrie po Vladivostok zplodil nejen ohromnou zónu politické nejistoty, nestability, chaosu a občanské války, ale zničil také systém, který stabilizoval mezinárodněpolitické vztahy po nějakých čtyřicet let. Odhalil také vratkost domácích politických systémů, které se v zásadě o tuto stabilitu opíraly. Napětí zkoušených ekonomik podkopalo politické systémy liberálních demokracií, parlamentní a prezidentský, které fungovaly tak dobře v rozvinutých kapitalistických zemích od druhé světové války. Podkopaly rovněž veškeré politické systémy, které fungovaly ve třetím světě. Základní principy politiky – princip suverenity území nezávislých národních států – začaly být rozkládány silami nadnárodní ekonomiky a vnitřními silami secesionistických regionů a etnických skupin. Některé z nich – taková je ironie dějin – pro sebe požadovaly zastaralý a nereálný statut miniaturních, suverénních „národních států“. Budoucnost politiky byla temná, ale její krize na konci „krátkého 20. století“ byla zjevná.

Ještě zjevnější než nesnáze světové ekonomiky a světové politiky byla sociální a morální krize, odrážející změny v lidském životě v krizových desetiletích. Byla to krize pověr a pojmů, na kterých byla zalo-

žena moderní společnost od té doby, co „mladí“ vyhráli svou bitvu proti „starým“ na počátku 18. století. Byla to krize racionalistických a humanistických pojmů, sdílených liberálním kapitalismem a komunismem, které učinily možnou jejich krátkodobou, ale rozhodující alianci proti fašismu, jenž je odmítal. Konzervativní německý pozorovatel Michael Stürmer správně v roce 1993 poznamenal, že víry Východu i Západu byly věcí diskuse: „Existuje zvláštní paralela mezi Východem a Západem. Na Východě státní doktríny trvaly na tom, že lidstvo je pánem svého osudu. Jenže i my jsme věřili v méně oficiální a méně extrémní verzi téhož sloganu: lidstvo je na cestě stát se pánem svého osudu. Nárok na všemocnost na Východě naprosto zmizel, pouze relativně *chez nous*, avšak obě strany ztroskotaly.“ (STÜRMER, 1993, s. 95).

Je paradoxní, že éra, která měla lidstvu přinést především ohromné triumfy materiálního pokroku, jenž byl založen na vědě a technologii, skončila na Západě odmítnutím všech těchto triumfů velkou částí veřejného mínění a lidí, kteří o sobě tvrdili, že jsou myslitelé.

Morální krize však nebyla jen jedním z pojmů moderní civilizace, ale také jednou z historických struktur lidských vztahů, kterou moderní společnost zdědila z předindustriální a předkapitalistické minulosti a která, jak nyní vidíme, umožňovala její existenci. Nebyla to krize jedné společenské organizační formy, ale všech forem. Zvláštní volání po jinak nedefinované „občanské společnosti“, po „pospolitosti“ bylo hlasem ztracených a zavátých generací. Ozývaly se i v době, kdy se taková slova, jež ztratila svůj tradiční význam, stala prázdnými frázemi. Nezbyla jiná cesta jak definovat skupinovou identitu než definováním těch, kteří zůstali mimo ni.

Pro básníka T. S. Eliota „toto je způsob, jímž končí svět – ne s fanfárou, ale kňučením“. „Krátké 20. století“ skončilo obojím.

III

Jak srovnat svět 90. let 20. století se světem roku 1914? Měl pět nebo šest miliard lidských bytostí, snad třikrát tolik než v okamžiku vypuknutí 1. světové války, navzdory tomu, že během „krátkého století“ bylo v důsledku lidského rozhodnutí zabito nebo ponecháno smrti více lidí, než kdykoliv předtím. Současný odhad „hekatomb“ století je 187 milionů (BRZEZINSKI, 1993), což je ekvivalent více jak jedné desetiny světové populace v roce 1900. Většina lidí byla v 90. letech 20. století

větší a těžší než jejich rodiče, lépe živená a dožívala se mnohem vyššího věku, ačkoliv katastrofy 80. a 90. let v Africe, Latinské Americe a bývalém Sovětském svazu mohou toto tvrzení zpochybňovat. Svět byl nesrovnatelně bohatší než kdykoliv předtím ve své produkci zboží a služeb a jejich nekonečné variabilitě. Jinak by nemohl udržet světovou populaci několikrát rozsáhlejší než kdykoliv předtím. Většina lidí až do 80. let žila lépe než jejich rodiče a v rozvinutých ekonomikách lépe, než si kdy dokázala představit. Na několik desetiletí uprostřed století to dokonce vypadalo, jako by byly nalezeny cesty rovnoprávné distribuce alespoň části ohromného bohatství pracujícímu lidu bohatších zemí, avšak na konci století nerovnost znovu získala převahu. Ta rovněž vstoupila do bývalých „socialistických“ zemí, kde předtím panovala jistá rovnost v chudobě. Lidstvu se dostalo mnohem lepšího vzdělání než v roce 1914. Opravdu poprvé mohlo být o většině lidstva řečeno, že je gramotná, alespoň v oficiálních statistikách. Význam tohoto úspěchu byl však daleko méně zřetelný, než by tomu bylo v roce 1914, pokud jde o velký a pravděpodobně narůstající rozdíl mezi minimem schopnosti oficiálně přijímané jako gramotnost, často ale přerůstající do „funkční negramotnosti“, a schopností číst a psát na elitních úrovních.

Svět byl plný revolučních a stále se zlepšujících technologií, založených na triumfech přírodních věd, které mohly být v roce 1914 předvídané, ale sotva začínaly být uskutečňovány. Snad nejdramatičtějším praktickým důsledkem byla revoluce v dopravě a komunikacích, která fakticky odstranila čas a prostor. Byl to svět, který dokázal přinést více informací a zábavy, než bylo dopřáno císařům v roce 1914 – denně, hodinu co hodinu, do každé domácnosti. Umožnil lidem mluvit spolu přes oceány a kontinenty po stisknutí několika knoflíků a prakticky zrušil rozdíly mezi městem a venkovem.

Proč potom toto století skončilo nikoliv s potleskem jeho nesrovnatelnému a skvělému pokroku, nýbrž s nepříjemnými pocity? Proč, jak ukazují výroky na začátku této kapitoly, tolik intelektuálních osobností na něj zpětně pohlíží bez uspokojení a jistě bez důvěry v budoucnost? Nejen proto, že to bylo bezesporu nejvražednější století, které známe, jak v rozsahu, četnosti, tak délce válčení, které jej naplňovalo, ale také nesrovnatelným rozsahem lidských katastrof, které zplodilo, od největších hladomorů v dějinách až po systematickou genocidu. Na rozdíl od „dlouhého 19. století“, které se zdálo být (a skutečně také

bylo) nepřetržitým materiálním, intelektuálním a morálním pokrokem, tzn. obdobím zlepšování podmínek civilizovaného života, které se měly, jak se věřilo, rozšířit do zaostalých regionů a méně vzdělaných vrstev populace, od roku 1914 došlo k regresu z úrovně tehdy považované v rozvinutých zemích v prostředí středních vrstev za normální.

Protože nás toto století naučilo a stále učí, že lidé mohou žít v nejbrutálnějších a teoreticky nesnesitelných podmínkách, není jednoduché pochopit narůstající rozsah návratu k tomu, co by naši předkové v 19. století nazvali barbarstvím. Zapomínáme, že starý revolucionář Bedřich Engels mohl pociťovat hrůzu před explozí irské bomby ve Westminster Hall, protože jako starý voják měl za to, že válka se vede proti bojujícím a nikoliv proti nebojujícím. Zapomínáme, že pogromy v carském Rusku, které (oprávněně) rozhořčily světové veřejné mínění a mezi léty 1881–1914 zahynaly miliony ruských Židů přes Atlantik, byly ve srovnání s moderními masakry takřka zanedbatelné: mrtvých byly tucty, nikoli stovky, natož miliony. Zapomínáme, že mezinárodní konvence kdysi požadovala, že válečný stav „nesmí začít bez předcházejícího a explicitního vyhlášení války nebo ultimáta obsahujícího podmíněčné vyhlášení války“, protože kdy se naposled vedla válka, která by začala takovýmto explicitním nebo implicitním vyhlášením, nebo která by skončila formální mírovou smlouvou sjednanou mezi válečnými stranami? V průběhu 20. století byly války stále více vedeny proti ekonomice a infrastruktuře států a proti jejich civilnímu obyvatelstvu. Od první světové války byl ve všech válčících státech kromě USA počet obětí mezi civilním obyvatelstvem daleko větší než mezi vojáky. Kolik z nás si vzpomene, že v roce 1914 bylo považováno za dané, že: „Civilizované vedení války, jak nám říkají příručky, je pokud možno omezeno na zničení ozbrojených sil nepřítele; jinak válka pokračuje až do zničení jedné z bojujících stran. Tato praxe se (...) stala mezi evropskými národy zvyklostí.“ (*Encyclopædia Britannica XI*, heslo „War“.)

Vůbec nepřehlídíme návrat mučení či dokonce vražd jako normální součásti bezpečnostních operací v moderních státech, ale patrně nejsme schopni zcela ocenit, jak dramatický zvrat to představuje v dlouhém období vývoje práva od formálního zrušení mučení v západních zemích v 80. letech 18. století do roku 1914.

Svět na konci „krátkého 20. století“ nemůže být srovnáván se svě-

tem na jeho počátku v pojmech historického účetnictví „více“ či „méně“. Byl to kvalitativně odlišný svět, přinejmenším ve třech aspektech.

Za prvé už nebyl eurocentrický. Způsobil úpadek a pád Evropy jako centra moci, bohatství, intelektu a „západní civilizace“ z počátku století. Evropané a jejich potomci byli zredukováni z jedné třetiny lidstva na maximálně jednu šestinu. Ztenčující se menšina žijící v zemích, které sotva reprodukuje své obyvatelstvo, pokud vůbec, obklíčená a ve většině případů – s malými zářnými výjimkami jako USA (do 90. let) – zabarikádovaná proti tlaku imigrace z chudých regionů. Průmysl, jehož byla Evropa průkopníkem, se přestěhoval jinam. Země, které kdysi vzhlížely přes oceány k Evropě, se obrátily jinam. Austrálie, Nový Zéland, a dokonce i USA zahlédly svou budoucnost v Pacifiku, ať už to přesně znamenalo cokoliv.

„Velmoci“ roku 1914, všechny evropské, zmizely stejně jako SSSR, dědic carského Ruska, nebo byly redukovány na regionální nebo provinciální státy, s možnou výjimkou Německa. Opravdové úsilí vytvořit jedině, nadnárodní „Evropské společenství“ a založit v jistém smyslu evropskou identitu korespondující s ním, nahrazující staré loajality k historickým národům a státům, demonstruje hloubku tohoto úpadku.

Byla to významná změna i pro někoho jiného než pro historiky politických dějin? Asi ne, protože odrážela jen menší změny v ekonomické, intelektuální a kulturní konfiguraci světa. Už v roce 1914 byly USA největší průmyslovou ekonomikou a hlavním průkopníkem, příkladem a hnací silou masové výroby a masové kultury, která dobyla svět během „krátkého 20. století“. USA, navzdory svým mnohým zvláštnostem, byly zámořským rozšířením Evropy a se starým kontinentem byly spojeny pod hlavičkou „západní civilizace“. Ať už bude jejich budoucnost jakákoliv, USA se mohou z 90. let dívat na celé století jako na „americké století“, věk jejich růstu a triumfu. V zemích, které dominovaly ekonomice 19. století, se i nadále koncentrovalo zdaleka největší bohatství a vědecko-technické síly na světě. Stejně tak se jeho obyvatelstvo těšilo zdaleka nejvyšší životní úrovni. Na konci století to více než nahradilo deindustrializaci a přesun produkce na jiné kontinenty. V tomto smyslu je dojem plného úpadku staré, eurocentrické nebo „západní“ civilizace povrchní.

Druhá transformace byla důležitější. Mezi rokem 1914 a počátkem 90. let 20. století se svět stal jedinou operační jednotkou, kterou nebyl

a ani nemohl být v roce 1914. Ve skutečnosti je svět z mnoha důvodů, zejména v ekonomické sféře, základní operační jednotkou a starší jednotky jako „národní ekonomiky“, definované politikou teritoriálních států, byly redukovány na komplikace nadnárodních aktivit. Úroveň výstavby „světové vesnice“ v 90. letech – pojem byl vytvořen v 60. letech (MACLUHAN, 1962) – se nebude zdát pozorovatelům uprostřed 21. století příliš pokročilá, ale už v této době transformovala nejen některé ekonomické a technické aktivity a činnost vědy, důležité aspekty soukromého života, zejména nepředstavitelným urychlením komunikace a dopravy. Snad nejvýraznějším rysem konce 20. století je napětí mezi tímto zrychlujícím se procesem globalizace a neschopností jak veřejných institucí, tak kolektivního chování lidí se s tím vyrovnat. Je dost zvláštní, že v soukromém životě měli lidé menší problémy přizpůsobit se světu satelitní televize, E-mailu, prázdnin na Seychelech a transoceánské směny.

Třetí transformací, a v některých směrech tou nejvíce zneklidňující, je dezintegrace starých forem společenských vztahů a spolu s tím náhodné zprůtrhání svazků mezi generacemi, tak říkajíc mezi minulostí a současností. Částečně se to ukázalo v nejrozvinutějších zemích západní verze kapitalismu, ve kterých byly hodnoty absolutního, asociálního individualismu dominantní jak v oficiální, tak neoficiální ideologii, ačkoliv ti, kteří je dodržovali, litovali jejich sociálních důsledků. Nicméně tytéž tendence měly být nalezeny i jinde, posílené erozí tradičních společností a náboženství, stejně jako destrukcí či autodestrukcí společností „reálného socialismu“.

Taková společnost, skládající se z jinak nesourodých seskupení sobeckých jednotlivců, sledujících pouze svůj vlastní prospěch (ať už nazývaný zisk, rozkoš nebo jinak), byla vždy implicitně obsažená v teorii kapitalistické ekonomie. Vždy od „věku revolucí“ předpovídali pozorovatelé všech ideologických barev následnou dezintegraci starých sociálních vazeb a sledovali její postup v praxi. Výmluvný je tribut komunistického manifestu revoluční úloze kapitalismu: „Buržoazie (...) nelítostně roztrhala pestré feudální svazky, které poutaly člověka k jeho ‚přirozeným‘ pánům a neoponechala mezi lidmi jinou vazbu než pouhý osobní zájem.“ Avšak revoluční kapitalistická společnost tímto způsobem v žádném případě nefungovala.

Ve skutečnosti nová společnost nezničila vše, co zdědila ze staré, ale selektivně si přizpůsobila dědictví minulosti ku svému vlastnímu pro-

spěchu. Neexistuje žádná „sociologická hádanka“, pokud jde o připravenost buržoazní společnosti zavést „radikální individualismus v ekonomice a (...) zprůtrhat všechny tradiční sociální vztahy v tomto procesu“ (tam, kde se jí postavily do cesty), přestože se obávala „radikálního experimentálního individualismu“ v kultuře nebo na poli chování a morálky (BELL, 1976, s. 18). Nejúčinnější cestou jak vybudovat průmyslovou ekonomiku založenou na soukromém podnikání bylo kombinovat ji s motivacemi, které neměly nic společného s logikou svobodného trhu, např. s protestantskou etikou, s odložením okamžitého uspokojení, s etikou tvrdé práce, s rodinnými povinnostmi a zárukami, ale jistě ne se vzpourou jednotlivců proti mravním kodexům společnosti.

Marx a další proroci rozpadu starých hodnot a společenských vztahů měli pravdu. Kapitalismus byl permanentní a stále revoluční silou. Logicky měl skončit rozkladem i těch částí předkapitalistické minulosti, které shledal výhodnými, nebo dokonce základními pro svůj vlastní rozvoj. Měl by skončit odříznutím alespoň jedné z větví, na kterých seděl. Dochází k tomu už od poloviny století. Pod vlivem mimořádné ekonomické expanze „zlatého věku“ a následující doby s jejich konsekvantními sociálními a kulturními změnami, jež lze považovat za nejhlubší revoluci ve společnosti od doby kamenné, začala větev praskat a lámat se. Na konci tohoto století začalo být poprvé možné vidět, co to může být za svět, ve kterém minulost ztratila svou roli, ve kterém staré mapy a dokumenty, které vedly lidi jednotlivě i kolektivně životem, už nepředstavovaly krajinu, kterou se pohybujeme, moře, na kterém plujeme, ve kterém nevíme, kam naše cesta vede, nebo dokonce kam by měla vést.

Je to situace, se kterou se část lidstva už musí naučit žít na konci tohoto století, a ještě spíše v příštím tisíciletí. Tehdy se však snad stane zřejmějším, než je tomu dnes, kam se lidstvo ubírá. My se můžeme dívat zpátky na cestu, která nás sem přivedla, a to je to, oč jsem se pokusil v této knize. Nevíme, co bude utvářet budoucnost, ačkoliv jsem neodolal pokušení reflektovat některé její problémy tak, jak se vyvíjevaly z trosek období, které právě skončilo. Doufáme, že to bude lepší, spravedlivější a životaschopnější svět. Staré století neskončilo dobře.

I. VĚK KATASTROFY

1. VĚK TOTÁLNÍ VÁLKY

*Houfy šedých, sklíčených tváří, nalíčených strachem,
vyskakují ze zákopů, vyběhají nahoru,
čas jim zatím na zápěstích má-nemá tiká
a naděje, s prchavýma očima se křečovitě drží,
přískokey v bahně. Ó, Kriste, zastav to!*

SIEGFRIED SASSOON, 1947, s. 71

„Vzhledem k obviněním z barbarství leteckých útoků by asi bylo lepší, zachovat je formulováním humánnějších pravidel a nominálním omezením bombardování na cíle výhradně vojenského charakteru (...) abychom se vyhnuli zdůrazňování skutečnosti, že letecké válčení učinilo taková omezení zastaralými a nemožnými. Pravděpodobně uplyne nějaký čas, než vypukne další válka, a veřejnost se tak mezitím může naučit, co to znamená letecká síla.“

CHARLES TOWNSHEND, 1986, s. 161

(Pravidla leteckého bombardování z roku 1921)

(Sarajevo, 1946.) Tady, stejně jako v Bělehradě, vidím na ulicích mnoho mladých žen, jejichž vlasy šediví nebo jsou docela šedivé. Jejich tváře jsou utrápené, ale ještě mladé, zatímco jejich těla prozrazují jejich mládí ještě jasněji; zdá se mi, že vidím, jak se ruka poslední války dotkla hlav těchto křehkých bytostí.

Tento pohled nemůže být zachován pro budoucnost. Tyto hlavy brzy ještě více zešediví a zmizí. Je to škoda. Nic nemůže mluvit k budoucím generacím výmluvněji o naší době než tyto mladé šedivé hlavy, jímž byla ukradena nonšalance mládí.

Nechť je jim zachována vzpomínka alespoň v této malé poznámce.

IVO ANDRIĆ, 1992, s. 50

I

„Lampy zhasínají po celé Evropě,“ řekl Edward Grey, ministr zahraničí Velké Británie, při pohledu na světla Whitehallu té noci, kdy Británie a Německo v roce 1914 vstoupily do války. „Už je svítit neuvídíme.“ Ve Vídni se velký satirik Karl Kraus připravoval dokumentovat a denuncovat válku v mimořádném reportážním dramatu, které nazval *Poslední dnové lidstva*. Oba viděli válku jako konec světa a nebyli sami. Nebyl to konec lidstva, ačkoliv během jedenatřiceti let světového konfliktu mezi rakouským vyhlášením války Srbsku 28. července 1914 a bezpodmínečnou kapitulací Japonska 2. září 1945 – necelý měsíc po výbuchu první atomové bomby – byly chvíle, kdy se konec podstatné části lidstva nezdál být tak daleko. Bezpochyby existovaly momenty, kdy bůh nebo bozi, o nichž zbožní lidé věřili, že stvořili svět a vše na něm, mohli začít litovat, že tak učinili.

Lidstvo přežilo. Nicméně velická budova civilizace 19. století se zhroutila v plamenech světové války, když se sesuly její pilíře. „Krátké 20. století“ bez této války nelze pochopit. Bylo jí poznamenáno, žilo a myslelo v pojmech světové války, dokonce i ve chvílích, kdy zbraně mlčely a bomby nevybuchovaly. Jeho historie, přesněji počátek jeho historie jako doby kolapsu a katastrofy, musí začít historií této jedenařicetileté světové války.

Pro ty, kdo vyrůstali před rokem 1914, byl kontrast tak dramatický, že mnozí z nich, včetně generace autorových rodičů, nebo v každém případě její stredoevropští příslušníci, odmítali vidět jakoukoliv kontinuitu s historií. Slovo „mír“ znamenalo „před rokem 1914“: potom přišlo něco, co si už nezasloužilo toto jméno. Je to pochopitelné. Do roku 1914 lidstvo po celé století nepoznalo velkou válku, tedy válku, ve které by byly angažovány všechny nebo většina velmocí. Hlavními hráči v této mezinárodní hře bylo šest evropských „velmocí“ (Velká Británie, Francie, Rusko, Rakousko-Uhersko, Prusko – po roce 1871 rozšířené na celé Německo – a po svém sjednocení Itálie), USA a Japonsko. Za tu dobu došlo pouze k jediné válce, ve které byly angažovány více než dvě z těchto velmocí – krymská válka (1854–1856) mezi Ruskem na jedné straně a Británií a Francií na straně druhé. Většina válek mezi velmocemi byla relativně rychlá. Nejdelsí z nich nebyl mezinárodní konflikt, ale občanská válka ve Spojených státech (1861–1865). Délka války se měřila na měsíce nebo na týdny, jako např. válka mezi Prus-

kem a Rakousko-Uherskem v roce 1866. Mezi roky 1871 a 1914 nebylo v Evropě války, ve které by armády velmocí překročily jakékoliv nepřátelské hranice, ačkoliv na Dálném východě Japonsko válčilo s Ruskem a porazilo jej v letech 1904–1905, což uspišilo ruskou revoluci.

Nebylo žádné světové války. V 18. století Francie a Británie vedly sérii válek, jejichž válečná pole se rozprostírala od Indie přes Evropu po Severní Ameriku a napříč světovými oceány. Mezi léty 1815–1914 žádná velmoc nebojovala s druhou mimo své území, ačkoliv agresivní expedice imperiálních a rádoby imperiálních mocností proti slabším zámořským protivníkům byly samozřejmě běžné. Většina z nich byla jednostranná, jako války Spojených států proti Mexiku (1846–1848) a Španělsku (1898) a různé kampaně za rozšíření britské a francouzské koloniální říše. Kolečka se sice tu a tam zadřela, např. když Francouzi museli v 60. letech 19. století opustit Mexiko nebo Italové v roce 1896 Etiopii. Dokonce i ti nejvýznamnější protivníci moderních států mohli, tváří v tvář daleko nadřazenější technologii smrti, již byly zaplněny arzenály velmocí, doufat v odklad nevyhnutelného ústupu. Takové exotické konflikty byly spíše látkou pro dobrodružnou literaturu nebo zprávy válečných zpravodajů, novinkami poloviny 19. století, než záležitostmi bezprostředního významu pro většinu obyvatelstva států, které tyto války vedly a vyhrávaly.

To vše se v roce 1914 změnilo. První světová válka zahrнула *všechny* velmoci a takřka všechny evropské státy vyjma Španělska, Nizozemí, tří skandinávských států a Švýcarska. Navíc, vojáci ze zámoří byli často poprvé posláni bojovat a pracovat mimo jejich vlastní území. Kanaďané bojovali ve Francii, Australané a Novozélandci si vybudovali své národní uvědomění na jednom poloostrově v Egejském moři – „Gallipoli“ se stalo jejich národním mýtem – a co bylo nejvýznamnější, USA odmítly varování George Washingtona před „evropskými závazky“ a poslaly své muže, aby tam bojovali a předurčili tak podobu historie dvacátého století. Indové byli posláni do Evropy a na Střední východ, čínské pracovní oddíly přišly na západ, Afričané bojovali ve francouzské armádě. Ačkoliv válečné akce mimo Evropu nebyly kromě Středního východu příliš významné, námořní válka byla skutečně globální – její první větší bitva byla svedena v roce 1914 u Falklandských ostrovů, její rozhodující bitvy německými ponorkami a spojeneckými konvoji na hladině a pod hladinou severního a středního Atlantiku.

To, že druhá světová válka měla globální povahu, není snad nutné

zdůrazňovat. Fakticky v ní byly angažovány všechny nezávislé státy světa, ačkoliv státy Latinské Ameriky se jí účastnily pouze formálně. Kolonie imperialistických zemí neměly v tomto ohledu na vybranou. Kromě budoucí Irské republiky, Švédska, Švýcarska, Portugalska, Turecka a Španělska v Evropě a Afghánistánu mimo Evropu skutečně celý svět válčil, byl okupován nebo oboj. Pokud jde o válečná pole, jména melanéských ostrovů a vesnic v severoafrické poušti, v Barmě a na Filipínách se čtenářům novin a posluchačům zpráv v rádiu stala důvěrně známá – byla to ostatně do značné míry válka válečných zpráv – stejně jako názvy arktických, kavkazských bitev, bitev v Normandii, u Stalingradu, u Kurska. Druhá světová válka byla kursem světového zeměpisu.

Lokální, regionální nebo globální války 20. století měly dosáhnout daleko větších rozměrů než cokoli, co lidstvo dosud zažilo. Mezi sedmdesáti čtyřmi mezinárodními válkami mezi léty 1814–1965, které američtí specialisté (oni mají rádi takové věci) seřadili podle počtu jejich obětí, se první čtyři odehrály ve 20. století – obě světové války, japonská válka proti Číně v letech 1937–1939 a korejská válka. Během každé z nich zahynul v přímém boji více jak milion lidí. Nejrozsáhlejší válka 19. století po Napoleonovi byla prusko-francouzská 1870–1871, během níž zahynulo asi 150 000 lidí, cifra přibližně srovnatelná s oběťmi války o Gran Chaco 1932–1935 mezi Bolívií (3 miliony obyvatel) a Paraguayí (1,4 milionu obyvatel). Zkrátka rok 1914 otevřel věk masakrů (SINGER, 1972, s. 66, 131).

Není tu místo k diskusi o příčinách první světové války, které jsem se pokusil načrtnout v knize *Age of Empire*. Začala jako skutečná evropská válka mezi aliancí Francie, Británie a Ruska na jedné a tzv. „centrálními mocnostmi“ na straně druhé. Srbsko a Belgie byly via facti do války vtaženy útokem Rakousko-Uherska, které válku vlastně rozpoutalo, a Německa. Turecko a Bulharsko se brzy připojily k centrálním mocnostem, zatímco Trojdohoda postupně přerostla do velké koalice – Itálie byla podplacena, Řecko, Rumunsko a (spíše nominálně) Portugalsko se k ní brzy připojily. Navíc se téměř okamžitě přidalo Japonsko za účelem převzetí německých pozic na Dálném východě a v západním Tichomoří, nicméně mimo svůj region se neangažovalo. Významnější bylo přistoupení Spojených států ke koalici v roce 1917. Jejich intervence měla být rozhodující.

Němci byli tehdy (jako v druhé světové válce) konfrontováni s mož-

ností války na dvou frontách, nemluvě o Balkánu, kam byli zataženi spojenectvím s Rakousko-Uherskem. Protože však tři ze čtyř centrálních mocností – Turecko, Bulharsko a Rakousko – se nalézaly v tomto regionu, strategický problém nebyl tak naléhavý. Plánem Německa bylo rychle vyříditi Francii na západě a pak se stejně rychle vrhnout na východ a vyříditi Rusko, dříve než carova říše uvede do pohybu celý svůj lidský potenciál. Tehdy jako později Německo muselo plánovat bleskovou kampaň, nazvanou ve druhé světové válce *Blitzkrieg*. Německá armáda vstoupila do Francie (také přes neutrální Belgie) a byla zastavena pár desítek kilometrů na východ od Paříže na řece Marně pět nebo šest týdnů od vyhlášení války (v roce 1940 měl tento plán uspět). Poté poněkud ustoupila a obě strany, Francouzi nyní posílení o zbytky belgické armády a britský expediční sbor, který záhy mocně zesílil, vytvořily souběžné linie obranných zákopů a opevnění, které se brzy bez přerušení roztáhly od břehů Lamanšského kanálu ve Flandrech až po švýcarské hranice, ponechavše tak velkou část severovýchodní Francie a Belgie v německých rukou. Po následující tři a půl roku se tyto linie neměly výrazně změnit.

Byla to „západní fronta“, která se stala „mlýnkem na maso“ do té doby v dějinách válek asi nevídaným. Miliony mužů si hleděly tvář v tvář ze zákopů opevněných pytlí s pískem, kde žili společně s kryсами a vešmi podobně jako ony. Čas od času se jejich generálové rozhodli najít východisko z patové situace. Dny, dokonce týdny nepřetržitého dělostřeleckého bombardování – to, co jeden německý spisovatel nazval „smrští oceli“ (JÜNGER, 1921) – měly „změkčit“ nepřítele a zahnat jej pod zem. Když nastal ten správný okamžik, vlny mužů se vydrápaly ze zákopů, obvykle chráněných kotouči a sítěmi z ostnatého drátu, do „země nikoho“, směsi vodou zaplněných kráterů, pahýlů stromů a mrtvých, opuštěných těl, aby se vydaly vstříc kulometům, které, jak tušily, je měly postřílet. Pokus Němců prorazit u Verdunu v roce 1916 (únor–červenec) byl bitvou dvou milionů, s jedním milionem obětí. Britská ofenzíva na Sommě, provedená s úmyslem donutit Němce ukončit verdunskou ofenzívu, stála Británii 420 000 mrtvých – z toho 60 000 za první den útoku. Nemůže nás proto překvapit, že v paměti Britů a Francouzů, kteří po většinu války bojovali na západní frontě, zůstala tato válka „velkou válkou“, hroznější a traumatictější než druhá světová válka. Francouzi ztratili téměř 20 % mužů branného věku, a pokud k nim přičteme válečné zajatce, zraněné a navždy

zmrzačené – tyto *gueules cassés* (rozbité tváře), které se staly tak patrnou součástí pozdějšího obrazu války –, prošel válkou bez zranění ne více než jeden ze tří francouzských vojáků. Šance pěti milionů britských vojáků, že přežijí válku bez úhony, byly naprosto stejné. Britové ztratili jednu generaci – půl milionu mužů do třiceti let (WINTER, 1986, s. 83), zejména z vyšších společenských tříd. Jejich synové, gentlemani předurčení k tomu stát se důstojníky, šli příkladně do bitvy jako první v čele svých mužů, a v důsledku toho byli také zabiti jako první. Čtvrtina studentů Oxfordu a Cambridge ve věku do dvaceti pěti let, kteří sloužili v britské armádě v roce 1914, zahynula (WINTER, 1986, s. 98). Němci, ačkoliv počet jejich obětí byl dokonce ještě vyšší než Francouzů, ztratili pouze menší část své daleko rozsáhlejší skupiny mužů branného věku – 13 %. Dokonce zjevně malé ztráty Američanů (116 000 oproti 1 600 000 Francouzů, téměř 800 000 Britů a 1 800 000 Němců) ve skutečnosti ukazují na vražednou povahu západní fronty, jediné fronty, na níž bojovali. Zatímco ztráty USA ve druhé světové válce byly dva a půl až třikrát vyšší než v první, americká vojska byla tehdy v akci sotva jeden a půl roku, oproti tři a půl roku druhé světové války, a pouze na jediném malém úseku fronty, a nikoliv na celém světě.

Hrůzy válčení na západní frontě měly mít dokonce ještě temnější důsledky. Sama válečná zkušenost přirozeně přispěla k brutalizaci válčení a politiky. Když první mohlo být vedeno bez ohledu na lidské a jakékoliv jiné ztráty, proč ne i to druhé? Většina mužů, kteří sloužili v první světové válce, většinou jako odvedenci, z ní vyšli jako přesvědčení odpůrci války. Avšak ti bývalí vojáci, kteří prošli tímto druhem války bez toho, že by se proti ní vzepřeli, získali na základě této zkušenosti soužití se smrtí a odvahou jistý druh nesdělitelné a hrubé nadřazenosti nejenom vůči ženám a těm, co nebojovali, nýbrž měli i rozmnožit první řady poválečné extrémní pravice. Adolf Hitler byl pouze jedním z takových mužů, pro které byl život na frontě formující zkušeností jejich života. Po válce si politici uvědomili, alespoň v demokratických zemích, že krvavé lázně jako v letech 1914–1918 by již nebyly voliči tolerovány. Poválečná strategie Francie a Británie, stejně jako povietnamská strategie USA, byla založena na tomto předpokladu. Tato skutečnost umožnila Němcům vyhrát druhou světovou válku na západě v roce 1940 proti Francii, rozhodnuté skrčit se za svá nehotová opevnění a po jejich proražení zcela neochotně bojovat, a Británii,

zoufale se snažící nezaplést se do masivní pozemní války, která zdecimovala její obyvatelstvo v letech 1914–1918. V delší perspektivě demokratické země nedokázaly vzdorovat pokušení, aby kvůli záchraně životů svých občanů nenakládaly s nepřáteli stejně nelítostně. Svržení atomové bomby na Hirošimu a Nagasaki nebylo ospravedlnováno jako čin nevyhnutelný pro vítězství, které bylo již naprosto vyhráno, ale jako prostředek záchranu životů amerických vojáků. Úvahám americké vlády však nebyla patrně ani zcela cizí myšlenka, že by to zabránilo americkému spojenci SSSR osobovat si hlavní zásluhu na porážce Japonska.

Zatímco západní fronta upadla do krvavého patu, východní fronta zůstala v pohybu. Němci rozprášili ruské invazní vojsko u Tannenbergu v prvním měsíci války a potom, s více či méně efektivní pomocí Rakousko-Uherska, vytlačili Rusko z Polska. Navzdory příležitostným ruským protiofenzívám bylo jasné, že centrální mocnosti mají navrch a že Rusko vede ústupové boje proti německému postupu. Na Balkáně centrální mocnosti kontrolovaly situaci, navzdory nepřesvědčivým vojenským výsledkům zkostnatělé habsburské říše. Místní válčící státy, Srbsko a Rumunsko, utrpěly zdaleka největší poměrné vojenské ztráty. Dohoda nedosáhla navzdory okupaci Řecka žádného postupu až do úpadku centrálních mocností po létu 1918. Plán otevřít v Itálii další frontu proti Rakousko-Uhersku v Alpách ztroskotat hlavně proto, že mnozí italsí vojáci neviděli žádný důvod bojovat za vládu, kterou nepovažovali za svou a jejímž jazykem dokázal mluvit jen málokterý z nich. Po obrovském debaklu u Caporetta v roce 1917, který zanechal literární památku v Hemingwayově knize *Sbohem, armádo*, musela být Itálie navíc posílena přesuny vojsk z ostatních armád Dohody. Zatímco Francie, Británie a Německo se navzájem vyvražďovaly na západní frontě, Rusko bylo stále více destabilizováno válkou, kterou zjevně ztrácelo, a rakousko-uherská říše postupně kráčela ke svému rozpadu, po kterém její lokální nacionalisté toužili a se kterým se dohodoví ministři zahraničí bez nadšení smířili, správně předvírajíce nestabilní Evropu.

Jak prolomit patovou situaci na západní frontě? Tak vypadal zásadní problém pro obě strany, protože bez vítězství na západní frontě nebylo možné válku vyhrát, tím spíše, že námořní válka se ocitla ve stejné situaci. Kromě několika izolovaných výpadů Dohoda kontrolovala oceány, avšak britská a německá flotila blokovala jedna druhou

v Severním moři. Jejich jediný pokus svést bitvu (1916) skončil nerozhodně, ale protože uzamkl německou flotilu na jejích základnách, ve svých důsledcích znamenal výhodu pro Dohodu.

Obě strany se snažily zvítězit prostřednictvím technologií. Němci, vždy silní v chemii, přinesli na bojiště plyn, který se ukázal být stejně barbarický jako neúčinný a zanechal za sebou jediný skutečný případ vládního odmítnutí válečného prostředku z humanitárních důvodů – Ženevskou konvenci z roku 1925, kterou se svět zavázal nepoužívat chemické zbraně. A skutečně, ačkoliv se vlády na chemickou válku připravovaly a od protivníka očekávaly, že ji rozpoutá, nebyl plyn ve druhé světové válce použit nikým, ačkoliv humanitární cítění nezabránilo Itálii plynovat obyvatelstvo ve svých koloniích. Rychlý úpadek civilizovaných hodnot po druhé světové válce však dovolil příležitostně se k použití plynu vrátit. Během iránsko-irácké války v 80. letech jej Irák, nadšeně podporovaný západními státy, bez výčitek používal jak proti vojákům, tak proti civilistům. Britové poprvé uvedli na bojiště obrněné pásové vozidlo, dosud známé pod tehdejší kódovým označením *tank*, ale jejich ne právě bystrí generálové ještě nepřišli na to, jak jej používat. Obě strany využívaly nové a stále ještě křehké aeroplány, stejně jako (Němci) podivné doutníkové vzducholodě, naplněné heliem, během naštěstí neúspěšných experimentů s leteckým bombardováním. Letecká válka se prosadila především jako prostředek terorizování civilního obyvatelstva až ve druhé světové válce.

Jediným technickým vynálezem, který měl jako zbraň široké důsledky pro vedení války v letech 1914–1918, byla ponorka, která, sama neschopná porazit vojáky, byla oběma stranami použita k vyhladovění civilistů druhé strany. Protože všechny britské zdroje pocházely ze zámoří, zdálo se být snadné zadusit britské ostrovy stále nelítostnější ponorkovou válkou. Než byly objeveny účinné prostředky, jak s ní bojovat, kampaň v roce 1917 téměř dosáhla svého; nedosáhla ale ničeho jiného, než že zavlekla USA do války. Britové se naopak snažili zablokovat přísun zásob do Německa, tzn. vyhladovět jak německou ekonomiku, tak populaci. Byli úspěšnější, než snad měli být, protože, jak uvidíme, německá válečná ekonomika nebyla tak efektivní a racionalizovaná, jak se Němci vychloubali – na rozdíl od německé válečné mašinerie, která byla jak v první, tak v druhé světové válce daleko nadřazená všem ostatním. Tato jasná převaha německé armády mohla mít rozhodující význam, kdyby se Dohoda nemohla v roce 1917 uchýlit

k téměř nevycerpatelným zdrojům USA. Německo, ačkoliv bylo zatíženo spojenectvím s Rakousko-Uherskem, dosáhlo úplného vítězství na východě, když vyřadilo Rusko z války, zatáhlo jej do revoluce a připravilo jej v letech 1917–1918 o velkou část jeho evropského území. Krátce poté, co jej donutilo uzavřít potupný brest-litevský mír (březen 1918), německá armáda, nyní schopná soustředění sil na Západě, skutečně prolomila frontu a postupovala opět na Paříž. Díky přílivu amerických posil a výzbroje se spojenci nakonec vzpamatovali. Ve skutečnosti to však byl poslední pokus vyčerpaného Německa, které o sobě vědělo, že stojí blízko porážky. Když spojenci začali v létě postupovat, byl konec již pouze několik týdnů daleko. Centrální mocnosti nejenže přiznaly porážku, ale úplně zkolabovaly. Revoluce se na podzim 1918 rozběhla napříč střední a jihovýchodní Evropou jako v roce 1917 Ruskem. Žádná stará vláda od hranic Francie po Japonské moře nepřežila. Dokonce i vítězné státy byly otřeseny, ačkoliv je těžké uvěřit, že by Británie a Francie nepřežily porážku jako stabilní politické entity; nikoliv však Itálie. Obecně lze tedy říci, že žádná z poražených zemí neunikla revoluci.

Kdyby některý z ministrů zahraničí nebo diplomatů minulosti, z těch, ke kterým se snažívali členové zahraničních úřadů jejich zemí hlásili jako k příkladům, Talleyrand nebo Bismarck, vstali z mrtvých, aby pozorovali první světovou válku, zcela jistě by se divili, proč se citliví státníci nerozhodli ukončit válku kompromisem předtím, než zničila svět roku 1914. I my se tomu musíme divit. Většina neideologických a nerevolučních válek nebyla vedena jako boj na život a na smrt nebo až k naprostému vyčerpání. V roce 1914 to jistě nebyla ideologie, co rozdělovalo válečné strany, jedině snad do té míry, do jaké musela být válka vedena mobilizací veřejného mínění, tzn. varováním před vážnou hrozbou stávajícím národním hodnotám ruského barbarství vůči německé kultuře, německého absolutismu vůči francouzské a britské demokracii apod. Navíc státníci, kteří doporučovali nějaký druh kompromisního ujednání, nechyběli dokonce ani mimo hranice Ruska a Rakousko-Uherska, které, stále zoufalejší, jak se blížil jejich konec, lobovaly u svých spojenců. Proč potom byla první světová válka vedena na obou stranách vedoucími mocnostmi vabank, tedy jako válka, která měla být totálně vyhrána nebo totálně prohrána?

Důvodem je ta skutečnost, že právě tato válka, která na rozdíl od těch předcházejících, jež byly vedeny typicky pro omezené a určité cíle,

byla vedena pro neomezené cíle. Ve věku říší se politika a ekonomika ztotožnily. Mezinárodní politická rivalita se promítala v ekonomickém růstu a soutěžení, ale jejím charakteristickým rysem bylo to, že neměla hranice. „Přirozené hranice Standard Oil, Deutsche Bank nebo De Beerovy Diamond Company byly na konci světa, nebo na hranicích jejich možnosti expandovat“ (HOBSBAWM, 1987, s. 318). Konkrétněji, pro dva hlavní soupeře, Německo a Velkou Británii, by hranicemi muselo být samo nebe, protože Německo požadovalo globální politickou a námořní pozici, kterou v této době obsazovala Británie, což by už tak upadající Británii odsoudilo k podřadnému postavení. Bylo to buď, anebo. Pro Francii byla sázka tehdy jako potom méně globální, ale stejně aktuální – kompenzovat své narůstající a zjevně nevyhnutelné demografické a ekonomické zaostávání za Německem. Zde se také ocitlo v sázce budoucí postavení Francie jako velmoci. V obou případech by kompromis znamenal pouhé odložení. Můžeme snad předpokládat, že Německo samo mohlo počkat, až jeho rostoucí velikost a superiorita připraví pozici, kterou německá vláda pokládala za přirozený nárok země, k čemuž by dříve nebo později došlo. Vždyť postavení dvakrát poraženého Německa bez nároku na nezávislou vojenskou moc se stalo na počátku 90. let 20. století daleko nespornějším, než byly nároky militaristického Německa kdykoliv před rokem 1945. Proto Británie a Francie, jak uvidíme, byly po druhé světové válce donuceny jakkoli neochotně přijmout postavení mocností druhého řádu, stejně jako Spolková republika Německo rozpoznala, že s celou svou ekonomickou silou má a musí ve světě po roce 1945 zůstat jako samostatný stát za svými možnostmi. V prvním desetiletí 20. století na vrcholu imperiální a imperialistické éry byly jak německý požadavek na výlučné globální postavení („německý duch obnoví svět“, jak se říkalo), tak odpor Británie a Francie, stále ještě nesporných velmocí v eurocentrickém světě, neporušené. Na papíře nebyl možný žádný kompromis v tom či onom bodě takřka megalomanských „válečných cílů“, které obě strany formulovaly, jakmile válka propukla. V praxi ale bylo jediným válečným cílem totální vítězství – ve druhé světové válce nazývané „bezpodmínečná kapitulace“.

Byl to absurdní a sebezničující cíl, který ruinoval jak poražené, tak vítěze. Dohnal poražené k revoluci a vítěze k bankrotu a fyzickému vyčerpání. V roce 1940 byla Francie směšně snadno a rychle převálčována německými silami a bez váhání se podřídila Hitlerovi, protože

země v letech 1914–1918 vykrvácela téměř k smrti. Británie po roce 1918 se už nestala tím, čím byla dříve, protože země zruinovala svou ekonomiku vedením války za hranicemi svých možností. Navíc totální vítězství stvrzené trestajícím, diktovaným mírem zlikvidovalo i tak malé šance na restaurování něčeho tak mdlého, jako byla stabilní, liberální, buržoazní Evropa, což okamžitě rozpoznal ekonom John Maynard Keynes. Pokud nebylo Německo integrováno do evropské ekonomiky, tzn. pokud ekonomická síla země nebyla rozpoznána a uznána, nemohlo být o stabilitě řeči. To však byla ta poslední myšlenka v hlavách těch, kteří bojovali za eliminaci Německa.

Mírová ujednání vynucená hlavními, přeživšími vítěznými mocnostmi (USA, Velká Británie, Francie, Itálie) a obvykle, i když nepřesně, známá jako versailleský mír,¹ byla vedena pěti myšlenkami. Nejaktuálnější z nich byl rozpad několika států v Evropě a nástup alternativní, revoluční bolševické vlády v Rusku, zasvěcené obecné subverzi a přitažlivosti pro revoluční síly kdekoli jinde. Za druhé bylo třeba kontrolovat Německo, které takřka porazilo celou Dohodu samo. Ze zřejmých důvodů tato kontrola byla a od té doby navždy zůstala hlavním zájmem Francie. Za třetí musela být mapa Evropy přerozdělena a překreslena jak s cílem oslabit Německo, tak s cílem zaplnit prázdná místa zanechaná v Evropě a na Středním východě porážkou a rozpadem ruské, habsburské a osmanské říše. Hlavními žadateli o nástupnictví, alespoň v Evropě, byla různá nacionalistická hnutí, podporovaná vítězi do té míry, do jaké byla antibolševická. Faktem je, že v Evropě bylo hlavní myšlenkou pro překreslení její mapy vytvoření etno-jazykových národních států, v souladu s vírou v „právo národů na sebeurčení“. Prezident USA Wilson, jehož názory byly chápány jako názory mocnosti, bez níž by byla válka ztracena, byl této víře vášnivě oddán. Víře, která byla (a je) snáze vyznávána těmi, kteří bydlí daleko od etnických a jazykových realit území, která měla být rozdělena do čistých národních států. Tento pokus skončil katastrofou, jak můžeme vidět ještě dnes, v Evropě 90. let. Národnostní konflikty trhající kontinenty v 90. letech 20. století nejsou ničím jiným, než versailleskými kuřaty

¹ Čistě technicky vzato byla versailleská smlouva mírem uzavřeným pouze s Německem. Různé parky a královské zámky v sousedství Paříže daly svá jména dalším smlouvám: Saint-Germain s Rakouskem, Trianon s Maďarskem, Neuilly s Bulharskem, Sèvres s Tureckem.

vracejícími se zpátky na hřad.² Mapa Středního východu byla překreslena podle obvyklých imperialistických způsobů – byl rozdělen mezi Británii a Francii, kromě Palestiny, kde britská vláda, usilující během války o mezinárodní židovskou podporu, neopatrně a nejednoznačně přislíbila založit „národní domov“ pro Židy. Tím vznikl další problematický a nezapomenutý relikt první světové války.

Čtvrtý okruh úvah byl ovlivněn domácí politikou vítězných zemí (Británie, Francie a USA) a napětím mezi nimi. Nejvýznamnějším důsledkem tohoto vnitřního politikaření bylo to, že kongres USA odmítl ratifikovat mírová ujednání formulovaná z velké části americkým prezidentem nebo pod jeho vlivem, a USA se v důsledku toho z celého procesu stáhly, což mělo pro budoucnost dalekosáhlé důsledky.

Vítězné mocnosti nakonec zoufale hledaly mírovou dohodu, která by znemožnila další válku, která zdevastovala svět a jejíž důsledky byly ještě všude kolem nich. Mírové dohody však zcela evidentně neuspěly a během dvaceti let byla Evropa opět ve válce.

Zabezpečování světa před bolševismem a překreslování mapy Evropy se překrývaly, neboť bezprostřední způsob, jak se vypořádat s bolševickým Ruskem, kdyby nějakou náhodou přežilo, což nebylo v roce 1919 v žádném případě jisté, bylo izolovat jej za „sanitárním kordonem“ (*cordon sanitaire* v jazyce tehdejší diplomacie) antikomunistických států. Protože teritoria těchto států byla z velké části nebo úplně vytržena z území bývalého Ruska, jejich nepřátelství vůči Moskvě se dalo téměř s jistotou předpovídat. Od severu na jih šlo o tyto státy: Finsko, za cara autonomní území, k jehož odtržení od Ruska dal souhlas Lenin; tři nové malé baltské republiky (Estonsko, Litva, Lotyšsko), které neměly žádný historický precedent; Polsko, jehož nezávislá státnost byla restaurována po sto dvaceti letech; a ohromně zvětšené Rumunsko, jehož velikost se zdvojnásobila připojením uherských a rakouských částí habsburské říše a ruské Besarábie. Většina těchto území byla v této době odebrána Rusku Německem, a nebyť bolševické revoluce, jistě by mu byla vrácena. Pokus prodloužit tento izolační kor-

² Jugoslávská občanská válka, secesionistická agitace na Slovensku, odtržení baltských států od SSSR, konflikty mezi Maďarskem a Rumunskem o Transylvánii, separatismus Moldavska (dříve Besarábie) a zakavkazský nacionalismus můžeme považovat za výbušné problémy, které neexistovaly a ani nemohly existovat před rokem 1914.

don až na Kavkaz neuspěl především proto, že se revoluční Rusko dohodlo s nekomunistickým, nicméně revolučním Tureckem, které nemělo nejmenší pochopení pro britské a francouzské imperialisty. Proto krátce nezávislé Arménie a Gruzie, vytvořené po brestlitevském míru, a pokusy Britů uchránit na ropu bohatý Ázerbájdžán nepřežily vítězství bolševiků v občanské válce 1918–1920 a sovětsko-tureckou smlouvu z roku 1921. Jinými slovy, na východě Dohoda přijala hranice vnucené revolučnímu Rusku Německem do té míry, do jaké nebyly nefunkční vlivem sil, které stály mimo její kontrolu.

To stále ještě ponechávalo rozsáhlé části mapy bývalé rakousko-uherské Evropy k překreslení. Rakousko a Uhersko byly redukovány na své německé a maďarské zbytky, Srbsko bylo rozšířeno do nové, velké Jugoslávie sloučením s bývalým rakouským Slovinskem, bývalým uherským Chorvatskem a dříve nezávislým kmenovým královstvím pastevců a lupičů – Černé Hory, bezútesným pohořím, jehož obyvatelstvo reagovalo na bezprecedentní ztrátu nezávislosti masovou konverzí ke komunismu, který podle nich dokázal ocenit jejich heroické ctnosti. Tato země byla rovněž spřízněna s ortodoxním Ruskem, jehož víru bránili nepokoření horalové proti nevěřícím Turkům po mnoho staletí. Nové Československo bylo rovněž vytvořeno spojením bývalého průmyslového jádra habsburské říše, českých zemí, s územím slovenských a rusínských venkovanů, jež dříve přináleželo Uhersku. Rumunsko bylo rozšířeno v mnohonárodnostní konglomerát a stejným způsobem profitovaly ze změněné mapy Evropy i Polsko a Itálie. Pro vznik Československa a Jugoslávie neexistoval žádný historický precedent; tyto státy se zrodily jako konstrukty nacionalistické ideologie, která věřila jak v sílu společné etnicity, tak v nežitnost příliš malých národních států. Všichni jižní Slované (= Jugoslávci) patřili k jednomu státu, stejně jako západní Slované českých a slovenských území. Jak se dalo očekávat, tyto sňatky z politického rozumu se neukázaly být pevnými a kromě zbytku Rakouska a Maďarska, zbavených většiny (ale ne všech) svých menšin, nebyly nové nástupnické státy o nic méně mnohonárodnostní než jejich předchůdci.

Trestný mír, ospravedlnovaný argumentem, že tento stát byl výlučně odpovědný za válku a všechny její následky (klauzule o „válečné vině“), byl Německu vnucen s cílem držet jej stále oslabené. Nemělo toho být dosaženo územními ztrátami, ačkoliv Alsasko-Lotrinsko se znovu stalo součástí Francie, velká oblast na východě připadla obno-

venému Polsku („gdaňský koridor“, který odděloval Východní Prusko od zbytku Německa) a dále došlo k několika menším úpravám na německých hranicích. Oslabené Německo mělo být spíše zajištěno konfiskací efektivní flotily, likvidací jakékoliv vzdušné síly a omezením jeho armády na 100 000 mužů, požadavkem teoreticky nekonečných „reparací“ (platby za válečné náklady vítězů), vojenskou okupací části západního Německa a odebráním všech jeho dřívějších zámořských kolonií. Ty byly přerozděleny mezi Brity a jejich dominia, Francouze a v menší míře Japonce. S ohledem na rostoucí nepopularitu imperialismu však už nebyly nazývány „kolonie“, ale „mandáty“, které měly zajistit pokrok zaostalých obyvatel, předaných imperiálním mocnostem, jež ani nenapadlo je využívat jiným způsobem než dříve. Kromě paragrafů týkajících se územních hranic však nezbylo v polovině 30. let z versailleské smlouvy nic.

Pokud jde o mechanismus obrany před další světovou válkou, bylo zřejmé, že konsorcium evropských „velmocí“, o němž se předpokládalo, že to dokáže před rokem 1914, se zcela rozpadlo. Alternativou, vynucenou na tvrdohlavých evropských *politicos* prezidentem Wilsonem s veškerým liberálním elánem politického vědce z Princetonu, bylo založit všeobecnou „Společnost národů“ (tzn. nezávislých států), která by řešila problémy mírovou a demokratickou cestou před tím, než by se vymkly z rukou, a to nejlépe veřejným jednáním („veřejně dohodnutými veřejnými smlouvami“), protože válka rovněž demonizovala obvyklé a praktické metody mezinárodního vyjednávání jako „tajnou diplomacii“. Byla to především reakce proti tajným dohodám uzavřeným mezi spojenci během války, ve kterých si rozdělili poválečnou Evropu a Střední východ s do očí bijící absencí zájmu o přání, či dokonce zájmy obyvatel těchto regionů. Bolševici, kteří objevili tyto citlivé dokumenty v carských archívech, je promptně publikovali, aby si je svět mohl přečíst, což vyburcovalo snahu omezit škody způsobené tímto krokem. Společnost národů byla vytvořena jako součást mírových dohod – s výjimkou pořizování statistik se však setkala s naprostým neúspěchem. Ve svých prvních dnech dokázala urovnat jeden či dva spory, které však světový mír příliš neohrožovaly, např. mezi Finskem a Švédskem o Alandské ostrovy.³ Odmítnutí USA do ní vstoupit ji připravilo o jakýkoliv skutečný význam.

³ Alandské ostrovy mezi Finskem a Švédskem jsou součástí Finska a byly

Není nutné detailně znát meziválečnou historii, abychom viděli, že versailleská ujednání nemohla být základnou pro stabilní mír. Byla odsouzena k neúspěchu od samého počátku a další válka byla proto téměř jistá. Jak jsme již poznamenali, USA z nich téměř okamžitě vystoupily a ve světě, který už nebyl eurocentrický a Evropou determinovaný, nemohla obstát žádná dohoda nepodepsaná státem, jenž byl nyní hlavní světovou velmocí. Jak uvidíme, platilo to o světových ekonomických záležitostech stejně jako o politice. Dvě hlavní evropské a ve skutečnosti světové mocnosti byly dočasně nejen eliminovány z mezinárodní hry, ale určeny k tomu, aby neexistovaly jako nezávislí hráči – Německo a Sovětský svaz. Jakmile jeden nebo oba znovu vstoupily na scénu, mírové ujednání založené pouze na Británii a Francii, protože Itálie rovněž nebyla spokojena, nemohlo vydržet. A dříve nebo později by se Německo nebo Rusko, nebo oba, znovu objevily na scéně dějin jako hlavní hráči.

I malé šance, jaké mír měl, byly téměř ihned torpédovány neochotou vítězných mocností reintegrovat poražené. Totální represe vůči Německu a úplné vyloučení Sovětského svazu ze hry se sice brzy ukázalo být nemožným, ale ústupky realitě byly pomalé a neochotné. Zvláště Francouzi neochotně opouštěli naději udržet Německo slabé a neschopné. (Britové nebyli pronásledováni vzpomínkou na porážku a invazi.) Pokud jde o SSSR, vítězné státy by raději daly přednost tomu, aby neexistoval. Protože podporovaly kontrarevoluční armády v ruské občanské válce a poslaly i vojenské síly k jejich podpoře, neprojevovaly žádné nadšení z jeho přežití. Jejich obchodníci dokonce odmítli nabídku velmi rozsáhlých koncesí učiněných Leninem zahraničním investorům, když se pokoušel nastartovat ekonomiku zničenou válkou a revolucí. Sovětské Rusko tak bylo donuceno rozvíjet se v izolaci, ačkoliv se na počátku dvacátých let z politických důvodů sblížilo s druhým psancem Evropy – Německem.

K následující válce nemuselo dojít, nebo mohla být alespoň odložena, kdyby předválečná ekonomika byla opět restaurována jako globál-

a jsou obývány výlučně obyvatelstvem mluvícím švédsky, zatímco nově utvořené Finsko bylo agresivně rozhodnuto k prosazení finštiny. Společnost národů navrhla jako alternativu vůči předání ostrovů sousednímu Švédsku schéma, které garantovalo výlučné užívání švédštiny na ostrovech a zajistilo je proti nežádoucí imigraci z finské pevniny.

ní systém, prosperující, rostoucí a expandující. Avšak po několika rocích uprostřed 20. let, kdy se zdálo, že válečný a poválečný chaos je překonán, světová ekonomika upadla do největší a nejdramatičtější krize od období průmyslové revoluce. Tato krize vynesla k moci jak v Německu, tak v Japonsku politické síly militarismu a extrémní pravice, rozhodnuté změnit status quo spíše konfrontací – a, nebude-li zbylí, i konfrontací vojenskou – než postupně dojednanou změnou. Od tohoto okamžiku se nová válka dala nejen předpovědět, ale byla též pravidelně předpovídána. Ti, kdo ve 30. letech dospěli, ji očekávali. Představy flotil letadel bombardujících města a strašidelných figurín v plynových maskách, ohledávajících svou cestu v mlze jedovatého plynu jako slepci, pronásledovaly moji generaci: v prvním případě byly tyto představy prorocké, ve druhém naštěstí chybné.

II

Počátky druhé světové války daly z pochopitelných důvodů vzniknout nesrovnatelně méně rozsáhlé literatuře ve srovnání s počátky té první. Jen s malými výjimkami nepochyboval žádný historik o tom, že agrezory byly Německo, Japonsko a (s větším váháním) Itálie. Státy zatažené do války proti těmto třem, ať už kapitalistické nebo socialistické, válku nechtěly a většina z nich dělala všechno možné, aby se jí vyhnula. Nejjednodušeji lze na otázku, kdo nebo co způsobilo druhou světovou válku, odpovědět dvěma slovy: Adolf Hitler.

Odpovědi na historické otázky nejsou samozřejmě tak jednoduché. Jak jsme viděli, situace ve světě vytvořená první světovou válkou byla vnitřně nestabilní, zvláště v Evropě, ale také na Dálném východě; proto se neočekávalo, že mír bude trvalý. Nespokojenost se statem quo se neomezovala jen na poražené státy, ačkoliv ty, a zvláště Německo, se cítily být z mnoha důvodů oprávněny jej odmítnout, což ostatně učinily. Všechny strany v Německu, od komunistů na extrémní levici po fašisty na extrémní pravici, se předháněly v zatracování versailleské smlouvy jako nespravedlivé a nepřijatelné. Paradoxně zní, že skutečná německá revoluce mohla přivést na svět mezinárodně méně výbušné Německo. Dva poražené státy, které prošly skutečnou revolucí, Rusko a Turecko, byly příliš zaujaty svými vlastními problémy, včetně obrany vlastních hranic, než aby ještě destabilizovaly mezinárodní situaci. Ve skutečnosti se dá tedy říci, že ve 30. letech byly stabilizujícími silami;

Turecko zůstalo ve druhé světové válce skutečně neutrální. Avšak jak Japonsko, tak Itálie, ačkoliv na vítězné straně, se rovněž cítily být neuspokojeny. Japonsko poněkud realističtěji než Itálie, jejíž imperiální apetit daleko překračoval možnosti státu jej uspokojit. V každém případě vyšla Itálie z války s významnými územními zisky v Alpách, v Jaderském moři, a dokonce v Egejském moři, ačkoliv ne s celou kořistí, kterou jí přislíbila Dohoda v roce 1915 jako oplátku za vstup do války na své straně. Triumf fašismu, kontrarevolučního, a proto ultranacionalistického a imperialistického hnutí, italskou nespokojenost jen podtrhl. Pokud jde o Japonsko, jeho významná vojenská námořní síla z něj učinila zdaleka nejvýznamnější mocnost na Dálném východě, zvláště když Rusko stálo mimo hru. Tento fakt byl také částečně uznán ve Washingtonské námořní dohodě z roku 1922, která definitivně ukončila britskou námořní převahu ustanovením poměru 5:5:3 pro sílu americké, britské a japonské námořní flotily. Japonsko, jehož industrializace kráčela vpřed mílovými kroky, i když byla absolutní produkce jeho ekonomiky stále ještě miniaturní – na konci 20. let tvořila 2,5 % světové průmyslové produkce – bezpochyby cítilo, že by si zasloužilo větší díl dálnévýchodního koláče, než jaký mu přidělily bílé velmoci. Navíc si bylo Japonsko vědomé zranitelnosti země, které skutečně chyběly veškeré přírodní zdroje potřebné pro moderní průmyslovou ekonomiku, jejíž dovoz byl vydán na milost a nemilost cizím flotilám a export na milost a nemilost americkému trhu. Vytvoření sousedního pevninského impéria v Číně by, jak bylo argumentováno, zkrátilo japonské komunikace a učinilo by Japonsko méně zranitelným.

Ať už však byla nestabilita poválečného míru a pravděpodobnost jeho konce jakákoliv, nepopíratelným faktem zůstává, že druhá světová válka byla způsobena agresí tří neuspokojených mocností, svázaných spolu různými smlouvami ze 30. let. Za milníky, které lemovaly cestu k válce, můžeme považovat následující události: japonská invaze do Mandžuska v roce 1931, italská invaze do Etiopie v roce 1935, německá a italská intervence ve španělské občanské válce 1936–1939, německá invaze do Rakouska na počátku roku 1938, německé okleštění Československa v tomtéž roce, německá okupace toho, co z Československa zbylo, v březnu roku 1939 (následována italskou okupací Albánie), a nakonec německé nároky vůči Polsku, které nakonec vedly k propuknutí války.

Na druhé straně bychom mohli vypočítávat tyto milníky i z druhé strany: neschopnost Společnosti národů zakročit proti Japonsku v roce 1931, její neschopnost zakročit proti Itálii v roce 1935, neschopnost Británie a Francie odpovědět na jednostranné odstoupení Německa od versailleské smlouvy, a zvláště na jeho okupaci Porýní v roce 1936, jejich odmítnutí intervenovat ve španělské občanské válce, jejich neschopnost odpovědět na okupaci Rakouska, jejich ústup před německým vydíráním v případě Československa („mnichovská dohoda“ z roku 1938) a odmítnutí SSSR pokračovat v opozici proti Hitlerovi v roce 1939 (pakt Hitler-Stalin ze srpna 1939).

Jestliže jedna strana válku jednoznačně nechtěla a dělala vše pro to, aby se jí vyhnula, a druhá strana válku oslavovala a, pokud jde o Hitlera, ji určitě chtěla, žádný z agresorů si nepřál válku ve chvíli, kdy vypukla, a s některými protivníky, s nimiž byl nucen nakonec bojovat. Navzdory vlivu armády na vnitřní politiku by Japonsko určitě dalo přednost dosažení svých cílů – tzn. vytvorením východoasijské říše – bez obecné války, do níž bylo vtaženo prostřednictvím svých střetů se Spojenými státy. Jaký druh války chtělo Německo, kdy a proti komu, je stále ještě předmětem diskusí, protože Hitler nebyl člověk, který by dokumentoval svá rozhodnutí. Dvě věci jsou ale jisté – válka proti Polsku (podporovanému Británií a Francií) v roce 1939 nebyla v jeho hráčském plánu a válka, v níž se nakonec ocitl – proti SSSR a USA – byla noční můrou každého německého diplomata a generála.

Německo (a později Japonsko) potřebovalo rychlou a ofenzivní válku ze stejných důvodů, které ji vyžadovaly v roce 1914. Zdroje potenciálních nepřátel, jakmile byly spojeny a koordinovány, byly daleko větší než jejich vlastní. Ani jeden se ve skutečnosti nepřipravoval na dlouhou válku a nespolehal na výzbroj vyžadující dlouhý vývoj. (Na rozdíl od Britů, kteří přijavše podřadnost na souši, investovali od počátku do nejdražších a technologicky sofistikovaných druhů výzbroje a plánovali dlouhou válku, ve které by druhou stranu se svými spojenci uzbrowjili.) Pokud šlo o to vyhnout se koalici nepřátel, Japonci byli úspěšnější než Němci, protože zůstali stranou jak německé války proti Británii a Francii v roce 1940, tak proti SSSR v roce 1941. Na rozdíl od všech ostatních mocností byli v neoficiální, ale skutečné válce proti Rudé armádě na sibiřsko-čínských hranicích, ve které dostali za vyučenou. Japonsko vstoupilo do války pouze proti Británii a Spojeným státům (ale ne proti SSSR) v prosinci 1941. Naneštěstí pro Japonsko jediná

země, se kterou muselo bojovat – Spojené státy – měla své zdroje o tolik větší, že nemohla nevyhrát.

Na chvíli to vypadalo, že má Německo více štěstí. Ve 30. letech, jak se válka přibližovala, se Velká Británie a Francie odmítly spojit se Sovětským svazem. Posléze dalo Sovětské Rusko přednost dohodě s Hitlerem, zatímco domácí politika zabránila prezidentu Rooseveltovi podporovat více než na papíře stranu, jejímž byl vášnivým stoupencem. Válka v roce 1939 začala proto jako čistě evropská válka. Poté, co Německo vstoupilo do Polska, které porazilo a jehož území si rozdělilo společně s nyní neutrálním SSSR během tří týdnů, proběhla čistě západoevropská válka Německa proti Velké Británii a Francii. Na jaře 1940 Německo směšně snadno převálovalo Norsko, Dánsko, Nizozemí, Belgie a Francii, okupovalo první čtyři země a Francii rozdělilo na zónu přímo okupovanou a spravovanou vítězným Německem a satelitní francouzský „stát“ (jeho vládcí, rekrutovaní z různých částí francouzské reakce, jej už nechtěli nazývat republikou) s hlavním městem v provinciálních lázních Vichy. Ve válce s Německem zůstala pouze Británie, s koalicí všech národních sil, založené na totálním odmítnutí jakékoliv dohody s Hitlerem, v čele s Winstonem Churchillem. Právě v tomto okamžiku se fašistická Itálie chybně rozhodla slézt na německou stranu z ohrady neutrality, na které její vláda opatrně seděla.

Válka v Evropě byla prakticky ukončena. I když Německo nemohlo z důvodů dvojí překážky – moře a Royal Air Force – provést invazi do Británie, nedala se očekávat žádná válka, v níž by se Velká Británie mohla vrátit na kontinent, aby porazila Německo. Měsíce let 1940–1941, kdy byla Británie osamocená, jsou nejskvělejšími momenty v dějinách britského lidu, nebo v každém případě alespoň těch, kteří měli dostatečné štěstí, aby to přežili. Naděje země byly ale mizivé. Americký výzbrojní program „hemisferické obrany“ z června 1940 ve skutečnosti předpokládal, že další zbraně pro Británii budou nepoužitelné, a i když bylo britské přežití akceptováno, Spojené království bylo stále ještě považováno hlavně za obranné předpolí Ameriky. Mezitím se změnila mapa Evropy. SSSR obsadil na základě dohody ty evropské části carské říše, které ztratil v roce 1918 (kromě částí Polska okupovaných Německem), a Finska, proti kterému Stalin vedl obtížnou zimní válku na přelomu let 1939–1940, jež zatlačila rusko-finské hranice několik kilometrů od Leningradu. Hitler předsedal revizi versailleského systému v bývalých habsburských zemích, když se ukázal být ne-

schopným života. Britské pokusy rozšířit válku na Balkán vedly k očekávanému dobytí poloostrova včetně řeckých ostrovů Německem.

Německo nakonec překročilo Středozemní moře do Afriky, když to vypadalo, že Itálie, dokonce ještě neuspokojivější vojenská síla, než bylo Rakousko-Uhersko v první světové válce, bude vyhnána z celé své africké říše Brity, bojujícími ze své základny v Egyptě. Německý Afrika Korps pod velením jednoho z nejtalentovanějších generálů, Erwina Rommela, ohrozil celou britskou pozici na Středním východě.

Válka byla oživena Hitlerovým útokem na SSSR 22. června 1941, který byl zcela nesmyslný, protože přinutil Německo bojovat na dvou frontách. Ale pro Hitlera bylo dobytí ohromné východní říše, bohaté na zdroje a otrockou práci, dalším logickým krokem, přičemž (podobně jako všichni ostatní vojenští experti kromě Japonců) podcenil sovětskou schopnost klást odpor. Jeho předpoklady měly jisté opodstatnění: dezorganizace Rudé armády po čistkách ve 30. letech, stav země, obecné důsledky teroru a Stalinových vlastních, mimořádně nekvalifikovaných intervencí do vojenské strategie. První postup Němců byl tak rychlý a rozhodný jako tažení na Západě. Na počátku října Němci stáli na předměstích Moskvy a (jsou pro to důkazy) Stalin byl na několik dní demoralizován a pomýšlel na uzavření míru. Tento okamžik ale pominul a obrovský rozsah rezerv v prostoru, lidské síle, ruské fyzické odolnosti, patriotismu a nelitostné válečné úsilí porazily Němce a daly SSSR čas efektivně se zorganizovat, nemluvě o tom, že Stalinovo vedení ponechalo talentované vojevůdce (někteří z nich byli právě propuštěni z gulagů) dělat to, co považovali za nejlepší. Léta 1942–1945 byla jedinou dobou, kdy Stalin zmírnil intenzitu svého teroru.

Jakmile nebyla ruská válka rozhodnuta během tří měsíců, jak Hitler očekával, Německo bylo ztraceno, protože na dlouhou válku nebylo ani vybaveno, ani ji nemohlo vydržet. Navzdory svým triumfům vyrábělo méně tanků než Británie s Ruskem bez Spojených států. Nová německá ofenzíva v roce 1942 po hrozném zimě byla stejně skvělá a úspěšná jako ty ostatní a zavedla Němce hluboko na Kavkaz a do údolí Volhy, ale nemohla už rozhodnout válku. Němci byli zadrženi, zastaveni, obklíčeni a donuceni se vzdát u Stalingradu (léto 1942 – leden 1943). Poté naopak Rusové zahájili svůj postup, který je na konci války dovedl až do Berlína, Prahy a Vídně. Od Stalingradu každý věděl, že porážka Německa je pouze otázkou času.

Mezitím se válka, dosud především evropská, stala skutečně celo-

potuchy. Pouze němečtí generálové, jádro tradiční pruské vojenské síly a výkonnosti, osnovali proti Hitlerovi v červenci 1944 spiknutí, protože byli spíše racionálními patrioty než nadšenci ve stylu Wagnerova *Soumraku bohů*, ve kterém by Německo bylo úplně zničeno. Neměli však žádnou masovou podporu, a proto neuspěli a byli *en masse* pobiti Hitlerovými věrnými. Na Východě lze dokonce vysledovat ještě méně známek ochabování japonského přesvědčení bojovat až do konce. Z tohoto důvodu byly na Hirošimu a Nagasaki svrženy atomové bomby, jež měly Japonce přinutit k rychlé kapitulaci.

Vítězství v roce 1945 bylo totální, kapitulace bezpodmínečná. Porazené nepřátelské státy byly okupovány vítězi. Nedošlo k uzavření žádného formálního míru, protože spojenci neuznali žádnou autoritu nezávislou na okupačních mocnostech, alespoň ne v Německu a Japonsku. Nejblíže k mírovým vyjednáváním měly série konferencí v letech 1943–1945, na kterých se hlavní spojenecké státy – USA, SSSR a Velká Británie – dohodly na rozdělení dobytých území a nepřilíš úspěšně se pokusily předurčit poválečné vztahy mezi sebou: v Teheránu v roce 1943, v Moskvě na podzim roku 1944, v Jaltě na počátku roku 1945 a v Postupimi v okupovaném Německu v srpnu 1945. Série mezinárodních dohod uzavřených mezi léty 1943–1945 vytvořila obecný rámec pro politické a ekonomické vztahy mezi státy, včetně založení OSN.

Ještě více než „velká válka“ byla proto druhá světová válka bojována až do konce bez vážnější myšlenky na kompromis na obou stranách, s výjimkou Itálie, která změnila strany a politický režim v roce 1943, a nebylo s ní proto jednáno jako s úplně okupovaným územím, ale jako s poraženou zemí s uznanou vládou. (Napomohla tomu skutečnost, že spojenci nedokázali po dva roky vyhnat Němce a na nich závislou fašistickou „Sociální republiku“ pod vedením Mussoliniho z území o velikosti asi poloviny Itálie.) Na rozdíl od první světové války tato neústupnost na obou stranách nevyžaduje zvláštní vysvětlení. Na obou stranách to byla náboženská válka, nebo v moderní terminologii válka ideologií – pro většinu zúčastněných zemí to rovněž zcela nezakrytě byla válka na život a na smrt. Cenou za porážku z rukou německého národněsocialistického režimu bylo zotročení a smrt, což je nejlépe patrné na osudu Polska, okupovaných částí Ruska a Židů, s jejichž systematickým vyhlazováním se začal nevěřící svět postupně obeznamovat. Druhá světová válka vystupňovala masovou válku do totální války.

Její ztráty jsou doslova nevyčíslitelné a ani přibližné odhady nejsou možné, protože (na rozdíl od první světové války) zabíjela civilisty stejně ochotně jako uniformované a k velké části toho nejhoršího zabíjení došlo v regionech nebo obdobích, kdy nebyl nikdo schopen ani ochoten počítat. Válkou přímo způsobené ztráty na životech se odhadují na troj- až pětinasobek předpokládaných ztrát první světové války (MILWARD, s. 270; PETERSEN, 1986), nebo v jiných relacích na 10–20 % celé populace SSSR, Polska a Jugoslávie a mezi 4–6 % populace Německa, Itálie, Rakouska, Maďarska, Japonska a Číny. Oběti Británie a Francie byly daleko nižší než v celé první světové válce – okolo 1 %, ale v případě USA poněkud vyšší. Všechno to jsou ale pouhé odhady. Sovětské oběti byly odhadovány v různých dobách, dokonce oficiálně, na 7 milionů, 11 milionů, nebo dokonce až na 20, resp. 50 milionů. Co ale znamená statistická přesnost, jsou-li odhady tak astronomické? Byl by horor holocaustu menší, kdyby se historikové shodli na tom, že nezahubil 6 milionů (hrubý a téměř jistě přehnaný původní odhad), nýbrž 5 nebo 4 miliony lidí? Co kdyby devět set dní německého obležení Leningradu (1941–1944) nezahubilo hladem a vyčerpáním milion, ale tři čtvrtě nebo půl milionu lidí? Můžeme opravdu *pochopit* čísla nacházející se mimo realitu dostupnou lidskému chápání? Co znamená pro průměrného čtenáře těchto stránek, že z 5,7 milionu ruských válečných zajatců v Německu jich 3,3 milionu zemřelo? (HIRSCHFELD, 1986) S jistotou lze o obětech druhé světové války říci pouze to, že obecně byli muži zabíjeni více než ženy. Ještě v roce 1959 připadali v SSSR na sedm žen ve věku mezi třiceti pěti a padesáti lety jen čtyři muži (MILWARD, 1979, s. 212). Po této válce bylo snazší opravit budovy než životy těch, kteří přežili.

III

Není sporu o tom, že moderní válčení se týká všech občanů a mobilizuje většinu z nich; že je vedeno výzbrojí, která vyžaduje převedení celé ekonomiky na její výrobu a jež je používána v nepředstavitelném množství; že jejím výsledkem je nevídané ničení a že zcela přetváří životy zemí, které jí jsou postiženy. Všechny tyto jevy patří pouze válkám 20. století. Bezpochyby existovaly tragicky ničivé války i v předešlém období, a dokonce války, které anticipovaly moderní válečné úsilí – jako ve Francii během revoluce. Dodnes zůstává občanská válka v le-

tech 1861–1865 nejkrvavějším konfliktem v dějinách USA, neboť zabila tolik lidí, co všechny pozdější války USA dohromady, včetně obou světových, korejské a vietnamské. Nicméně až do 20. století byly války, které angažovaly celou společnost, výjimečné. Jane Austenová psala svá díla během napoleonských válek, ale žádný čtenář, který by to předtím nevěděl, by to na nich nepoznal, protože válka se na jejich stránkách neobjevuje, ačkoliv množství mladých gentlemanů z těchto příběhů se jí bezpochyby účastnilo. Je nepředstavitelné, že by kterýkoliv spisovatel mohl psát o Británii ve válkách 20. století tímto způsobem.

Monstrum totální války 20. století nebylo zrozeno až ve své plné velikosti. Od roku 1914 však války byly nepochybně válkami masovými: v první světové válce bylo v Británii mobilizováno 12,5 % mužské populace pro ozbrojené síly, v Německu 15,4 % a ve Francii téměř 17 %. V druhé světové válce bylo procento populace v aktivním věku, které vstoupilo do ozbrojených sil, blízko 20 % (MILWARD, 1979, s. 216). Můžeme letmo poznamenat, že takovou úroveň masové mobilizace trávající po léta nelze udržet bez moderní, industrializované a vysoce produktivní ekonomiky a bez ekonomiky v rukou nebojujících složek populace. Tradiční agrární ekonomiky obvykle nemohou mobilizovat tak rozsáhlou část pracovní síly přinejmenším v zóně mírného podnebí, kde jsou v zemědělském roce období, kdy jsou třeba všechny ruce (například o žních). Dokonce i v průmyslových ekonomikách klade tak velká mobilizace lidské síly enormní nároky na pracovní sílu, což je důvod toho, proč moderní války tak posílily význam organizované práce a způsobily revoluci v zaměstnanosti žen mimo domácnost – dočasně v první, trvale v druhé světové válce.

Války 20. století byly válkami, ve kterých bylo během bojů použito a zničeno dosud nepředstavitelné množství produktů. Odtud německý termín *Materialschlacht*, který měl popsat boje na západě v letech 1914–1918 jako bitvy materiálu. Napoleon mohl naštěstí díky omezené kapacitě průmyslu Francie té doby vyhrát bitvu u Jeny roku 1806, a tak zničit vojenskou sílu Pruska s ne více než 1 500 kusy dělostřelectva. Ještě před první světovou válkou plánovala Francie výrobu munice na 10–12 000 kusů denně; na jejím konci musel její průmysl vyrábět denně 100 000 granátů. Dokonce i carské Rusko produkovalo 150 000 kusů granátů denně, tedy v množství 4,5 milionu měsíčně. Není divu, že způsob masové výroby byl revolucionizován. Pokud jde o méně destruktivní válečné vybavení, tak si připomeňme, že během druhé svě-

tové války USA objednaly přes 519 milionů párů ponožek a 219 milionů párů kalhot, zatímco německá branná moc, věrna byrokratickým tradicím, objednala v jediném roce (1943) 4,4 milionu nůžek a 6,2 milionu (gumových) podložek pro razítka vojenských kanceláří (MILWARD, 1979, s. 68). Masová válka vyžadovala masovou výrobu.

Výroba ale vyžadovala organizaci a management – i když jejím cílem byla racionalizace maření lidských životů tím nejefektivnějším způsobem, jako v německých vyhlazovacích táborech. Řečeno nejobecněji, totální válka byla největším podnikem v dosavadních lidských dějinách, který musel být pečlivě organizován a řízen.

To také podnítilo vznik nových problémů. Vlády se o vojenské záležitosti vždy velmi zajímaly, protože v 17. století převzaly kontrolu nad udržováním stálých armád, místo aby je najímaly od válečných podnikatelů. Armády a válka se staly brzy daleko větším „průmyslem“ nebo komplexem ekonomických aktivit než jakýkoliv jiný soukromý byznys. Proto v 19. století opatřovaly tak často odborné a organizační síly při výstavbě velkých podniků rozvíjejících se během industrializace, např. při stavbě železnic nebo přístavů. Takřka všechny vlády navíc podnikaly v byznysu výroby výzbroje a válečného materiálu, ačkoliv se na konci 19. století rozvinula jakási symbióza mezi vládami a soukromými specializovanými výrobci výzbroje, zejména v oblastech rozvinutých technologií (především dělostřelectvo a námořnictvo), jež anticipovaly to, čemu dnes říkáme „vojensko-průmyslový komplex“ (HOBSBAWM, 1987, kapitola 13). V době od francouzské revoluce do první světové války se v prvé řadě předpokládalo, že ekonomika bude, jak jen to bude možné, pokračovat za války ve výrobě jako v době míru („byznys jako obvykle“), ačkoliv některá odvětví výroby by pocítila její důsledky – např. oděvní průmysl, který měl vyrábět vojenské ošacení v daleko větším množství, než byla jeho kapacita v době míru.

Hlavní problém vlád byl fiskální: Jak válku zaplatit? Půjčkami, přímými daněmi a, ať už v tom nebo v onom případě, za jakých podmínek? V důsledku toho byla za velitele válečného hospodářství pokládána ministerstva financí. První světová válka, která trvala mnohem déle, než vlády předpokládaly, a použila mnohem více mužů a výstroje, učinila „byznys jako obvykle“ nemožným, čímž zamezila i svrchovanosti postavení ministerstev financí, i když jejich úředníci (jako John Maynard Keynes v Británii) vrtěli hlavou nad připraveností politiků jít za vítězstvím bez ohledu na finanční náklady. Měli samozřejmě pravdu.

Británie vedla obě války daleko za meze svých zdrojů, s dlouhodobými negativními důsledky pro svou ekonomiku. Pokud měla být válka vedena moderně, neměly být počítány pouze její výdaje, ale její výroba, a nakonec i celá ekonomika musela být řízena a plánována.

Vlády tuto skutečnost zjistily až na základě zkušenosti první světové války. V druhé světové válce to věděly od počátku, do značné míry díky té první, jejíž poznatky vládní úředníci velmi pečlivě studovali. Jen tak začalo být postupně jasné, jak dokonale musí vlády převzít ekonomiku a jak zásadní význam nyní dostávají plánování a alokace zdrojů (jinými než obvyklými ekonomickými mechanismy). Na počátku druhé světové války disponovaly pouze dva státy, SSSR a v menší míře nacistické Německo, nějakými mechanismy ke kontrole ekonomiky. Není to překvapující, protože sovětské představy o plánování byly původně inspirovány a zčásti založeny na tom, co bolševici věděli o německém plánovaném hospodářství v letech 1914–1917. Některé státy, zejména Británie a USA, neměly ani zárodky takových mechanismů.

Je to proto obzvláště paradoxní, že mezi vládou řízenými válečnými ekonomikami obou válek, a v totálních válkách to znamenalo všechny válečné ekonomiky západních demokratických států – Británie a Francie v první, Británie, a dokonce i USA ve druhé –, se ukázaly být daleko efektivnější než německá se svou tradicí a teoriemi racionálně-byrokratického řízení. O důvodech této skutečnosti můžeme pouze spekulovat, fakta však mluví celkem jasně. Německá válečná ekonomika byla méně systematická a efektivní při mobilizaci všech zdrojů pro válku – samozřejmě, že až do chvíle, kdy strategie bleskových útoků neuspěla, toho nebylo zapotřebí – a jistě se daleko méně starala o civilní obyvatelstvo. Obyvatelstvo Británie a Francie, které přežilo první světovou válku nezraněno, bylo pravděpodobně zdravější než před válkou, i když se jednalo o chudší vrstvy, a reálný příjem jejich dělníků se zvýšil. Němci byli hladovější a reálné mzdy dělnictva poklesly. Srovnání v druhé světové válce jsou obtížnější, i kdyby jen proto, že Francie byla brzy vyloučena, USA byly bohatší a pod menším tlakem a SSSR byl chudší a byl vystaven většímu tlaku. Německá válečná mašinerie mohla vykořisťovat skutečně celou Evropu, ale válku Německo ukončilo fyzicky daleko víc vyčerpáno než západní státy. Vcelku chudší Británie, jejíž obyvatelstvo spotřebovalo roku 1943 o více než 20 % méně, ukončila válku s o něco lépe živenou a zdravější populací díky

tomu, že válečná plánovaná ekonomika systematicky směřuje k rovnosti a rovnoprávnosti obětí a k sociální spravedlnosti. Německý systém byl samozřejmě již v samé své podstatě nerovný. Německo vykořisťovalo jak zdroje, tak pracovní sílu okupované Evropy a zacházelo s německým obyvatelstvem jako s podřadným a v extrémních případech – Poláci, ale zejména Rusové a Židé – jako se skutečně utržitelnou otrockou pracovní silou, kterou dokonce nebylo nutné ani udržovat při životě. Cizí pracovní síla v Německu narostla v roce 1944 až na úroveň jedné pětiny pracovní síly – ve zbrojním průmyslu to bylo 30 %. O německých dělnících můžeme říci nanejvýš to, že jejich reálné příjmy zůstaly stejné jako v roce 1938. Britská dětská úmrtnost a nemocnost během války postupně klesala. V okupované a ovládané Francii, zemi příslovečně bohaté na potraviny a od roku 1940 stojící mimo válku, průměrná váha a zdraví populace všech věkových skupin klesaly.

Totální válka bezpochyby revolucionalizovala management. Jak dalece revolucionalizovala technologii a výrobu? Nebo z jiné strany, urychlila nebo zpomalila ekonomický rozvoj? Totální válka evidentně pomohla rozvoji technologie, protože konflikt mezi rozvinutými státy nebyl jen bojem armád, ale i technologií, které je vybavovaly účinnými zbraněmi a dalšími podstatnými službami. Nebyť druhé světové války a strachu, že by Němci mohli také využít poznatků jaderné fyziky, atomová bomba by jistě nebyla vyrobena, ani by nebyly vynaloženy obrovské náklady potřebné k výrobě jakékoliv jaderné energie. Jiné technologické objevy učiněné v první řadě pro válečné účely se ukázaly být daleko lépe aplikovatelné v míru – mám tím na mysli letectví a výpočetní techniku. To ale nemění nic na skutečnosti, že válka nebo příprava na válku byla hlavním nástrojem urychlujícím technický pokrok financováním vývojových nákladů technologických inovací, které by takřka jistě nebyly investovány nikým, kdo by vypočítával náklady a zisk jako v míru, nebo by byly vynaloženy pomaleji a s větším váháním.

Technologický charakter války nebyl ničím novým. Moderní průmyslové ekonomiky byly navíc vybudovány na stálých technologických inovacích, ke kterým by jistě docházelo stále rychleji, dokonce i bez války (pokud můžeme jako argument použít něco tak nerealistického). Války, zvláště druhá světová válka, významně pomohly rozšířit technické znalosti, které jistě měly hlavní vliv na organizaci průmyslu

a metody masové výroby. Ve skutečnosti však nebyly podstatou samotné transformace, protože pouze urychlily již započaté změny.

Pomohla válka ekonomickému vývoji? V jistém smyslu určitě ne. Ztráty produktivních zdrojů byly těžké, nemluvě o populaci v aktivním věku. 25 % předválečných kapitálových vkladů bylo v SSSR během druhé světové války zničeno – v Německu 13 %, v Itálii 8 %, ve Francii 7 %, v Británii pouze 3 % (což ale musí být výsledek nových válečných staveb). V extrémním případě SSSR byl čistý ekonomický efekt války zcela negativní. V roce 1945 se zemědělství země nacházelo v troskách, stejně jako industrializace předválečných pětiletok. Vše, co zbylo, byl obrovský a zcela neadaptovatelný zbrojní průmysl, hladovějící a zdecimované obyvatelstvo a masivní fyzická zkáza.

Na druhé straně válka prospěla ekonomice USA. Jejich ekonomický růst byl v obou válkách mimořádný, zvláště v druhé světové válce, kdy roční růst činil zhruba 10 %, tzn. více než kdykoliv předtím nebo potom. V obou válkách USA těžily z toho, že byly daleko od bojů a že byly hlavním arzenálem svých spojenců, stejně jako ze schopnosti své ekonomiky organizovat růst produkce účinněji než ostatní státy. Pravidelně nejtřvalejším ekonomickým efektem obou světových válek bylo, že daly ekonomice USA světovou převahu během celého „krátkého 20. století“, která se jen pomalu začala vytrácet směrem k jeho konci. Už v roce 1914 to byla největší světová ekonomika, ale ještě ne dominantní ekonomika. Války, které USA posílily, ať už relativně nebo absolutně oslabením soupeřů, změnily jejich ekonomickou situaci.

Jestliže USA (v obou válkách) a Rusko (zvláště v druhé světové válce) představují dva extrémy válečných ekonomických důsledků, zbytek světa se nalézal někde uprostřed mezi těmito extrémy, celkově však blíže k ruskému než americkému konci křivky.

IV

Zbývá odhadnout lidský faktor doby válek a její lidskou cenu. Obrovská masa obětí, o kterých jsme už psali, je pouze jednou částí celku. Je dosti zvláštní, že, s pochopitelnou výjimkou SSSR, mnohem menší čísla první světové války měla daleko větší vliv než ohromné počty druhé světové války, jak dosvědčuje daleko významnější postavení památníků a kult padlého po první světové válce. Druhá světová válka nedala vzniknout žádnému ekvivalentu památníků „neznámému vojínovi“

a oslavy „dne příměří“ (výročí 11. listopadu 1918) postupně ztratily na své meziválečné slavnostnosti. Deset milionů asi zasáhne více toho, kdo takovou oběť nikdy neočekával, mnohem tvrději než padesát čtyři miliony toho, kdo už jednou takový válečný masakr zažil.

Totálnost válečného úsilí a rozhodnutí obou stran vést válku bez omezení a bez ohledu na náklady jistě zanechaly svou stopu. Bez této skutečnosti je těžké vysvětlit rostoucí brutalitu a nehumánnost 20. století. O této rostoucí křivce barbarství od roku 1914 bohužel není vážných pochyb. Na počátku 20. století mučení v západní Evropě oficiálně neexistovalo. Od roku 1945 jsme si opět bez obtíží zvykli na jeho užívání v alespoň jedné třetině členských států OSN, včetně některých z těch nejstarších a nejcivilizovanějších (PETERS, 1985).

Nárůst brutality nebyl způsoben rozpoutáním latentní a potenciální krutosti a násilí v lidských bytostech, které válka přirozeně legitimovala, ačkoliv se tento druh krutosti a násilí bezpochyby projevil po první světové válce v prostředí jistého typu vojenských vysloužilců, zvláště v ultrapravicových nacionalistických bojůvkách, eskadrách smrti a ve „Freikorpsu“. Proč by měli muži, kteří zabíjeli a viděli své přátele, jak jsou zabíjeni a mrzačeni, váhat zabíjet a mučit, měli-li k tomu dobrý důvod?

Jedním z hlavních důvodů byla zvláštní demokratizace války. Totální konflikty se obrátily v „lidové války“ jak proto, že civilisté a civilní život se stal vlastním a někdy hlavním cílem strategie, tak i proto, že v demokratických válkách, jako v demokratické politice, jsou nepřátelé přirozeně demonizováni, aby byli náležitě nenáviděni, nebo aby jimi bylo alespoň pohrdáno. Války vedené na obou stranách profesionály nebo specialisty, zejména s jistým společenským postavením, nevylučují vzájemný respekt a přijetí pravidel, či dokonce rytířství. Násilí má svá pravidla. V obou světových válkách se to projevilo u příslušníků letectva – ukazuje to např. pacifistický film Jeana Renoira *Velká iluze* o první světové válce. Profesionálové politiky a diplomacie, pokud nejsou spoutáni požadavky voličů nebo novin, mohou vyhlásit jeden druhému válku nebo vyjednávat o míru bez zvláštních citů vůči druhé straně, jako boxeři, kteří si potřesou rukama, než se do sebe pustí, a po zápase spolu zajdou na skleničku. Jenže totální války našeho století nemají nic společného s válkami 18. století či Bismarckovy éry. Žádná válka, ve které jsou mobilizovány masové národní city, nemůže být omezená, jako byly války aristokratické. K tomu musíme dodat, že

povaha Hitlerova režimu a chování Němců včetně staré, nenacistické německé armády v druhé světové válce ve východní Evropě bylo také, že demonizaci do značné míry ospravedlňovalo.

Dalším důvodem bylo odosobnění válčení, které učinilo ze zabíjení a mrzačení vzdálený důsledek zmáčknutí knoflíku nebo pohybu pákou. Technologie učinila oběti neviditelnými, což lidé vykuchávaní bajonety nebo vidění přes mířidla pušky být nemohou. Protějškem pozici fixovaných zbraní na západní frontě nebyli lidé, ale statistiky – nikdy reálné, ale hypotetické statistiky, jak ukázalo „počítání těl“ nepřátelských obětí ve vietnamské válce. Hluboko pod bombardéry nebyli lidé, kteří měli být spáleni a vykucháni, ale cíle. Milí mladí hoši, kteří by se jistě zdráhali ponořit bajonet do útrob těhotné vesničanky, mohli daleko snáze svrhávat výbušniny na Londýn nebo Berlín nebo nukleární bombu na Nagasaki. Tvrdě pracující němečtí byrokraté, kteří by jistě shledali odpudivým, aby sami strkali vyhladovělé Židy do plynových komor, mohli vypracovávat jízdni řady pravidelných dodávek vlaků smrti do polských vyhlazovacích táborů. Největší krutosti tohoto století byly neosobními krutostmi vzdáleného rozhodnutí, systému a rutiny, zvláště když mohly být ospravedlněny jako politováníhodná operační nutnost.

Svět si tak zvykl na násilné vyhánění a vraždění v astronomickém měřítku. Fenomén tak nezvyklý, že pro něj musela být vynalezena nová slova – „vyhnanec“ (*stateless, apatriide*) nebo „genocida“. První světová válka vedla k zabití nespočetného množství Arménů Tureckem – nejčastěji se uvádí číslo 1,5 milionu, které může sloužit jako první moderní pokus odstranit celý národ. Později byl následován lépe známým nacistickým vyvražděním okolo 5 milionů Židů – čísla zůstávají sporná (HILBERG, 1985). Samotná první světová válka a ruská revoluce donutily miliony, aby se daly na útěk, nebo byli vyměněni v rámci vynucených „výměn populace“ mezi státy, což znamenalo totéž. Celkem 1,3 milionu Řeků bylo repatriováno do Řecka, především z Turecka, 400 000 Turků bylo přesunuto do státu, který si je vyžádal. Okolo 200 000 Bulharů se přestěhovalo do zmenšeného území státu, který nesl jméno jejich národa, zatímco 1,5 milionu, možná 2 miliony ruských občanů, utíkajících před ruskou revolucí, nebo těch, kteří se přidali na špatnou stranu v občanské válce, se ocitlo bez domova. Pro tyto ruské emigranty (spíše než pro 320 000 Arménů uniknuvších genocidě), kteří ve stále zbyrokratizovanějším světě neměli žádnou úřed-

ní existenci, byl vynalezen nový dokument – tzv. Nansenův pas Společnosti národů, pojmenovaný po velkém norském arktickém výzkumníkově, který udělal druhou kariéru jako přítel těch, kteří zůstali bez přátel. Hrubý odhad počtu utečenců pro léta 1914–1922 dosáhl čísla mezi 4 až 5 miliony.

První vlna trosečnicků nebo nelidskosti, s jakou s nimi bylo zacházeno, ale nebyla ničím proti tomu, co následovalo po druhé světové válce. Bylo odhadnuto, že na konci druhé světové války žilo v Evropě asi 40,5 milionu lidí bez domova, kromě neněmecké pracovní síly a Němců, kteří utíkali před postupující sovětskou armádou (KULISCHER, 1948, s. 253–273). Okolo 13 milionů Němců bylo vyhnáno z částí Německa anektovaných Polskem a Ruskem, z Československa a částí jihovýchodní Evropy, kde byli usazeni po několik set let (HOLBORN, 1968, s. 363). Byli přijati novou Německou spolkovou republikou, která nabídla domov a občanství kterémukoliv Němci, který se tam vrátil, jako Izrael nabídl „právo návratu“ kterémukoliv Židovi. Kdy, když ne v době masových útěků, mohly být učiněny takovéto nabídky? Z 11 332 700 „transferovaných osob“ různých národností, kteří byli nalezeni v Německu vítěznými armádami v roce 1945, se 10 milionů vrátilo do svých vlastí, ale polovina z nich k tomu byla donucena proti své vůli (JACOBMEYER, 1986).

A to byli pouze evropští uprchlíci. Dekolonizace Indie přinesla 15 milionů těch, kteří byli donuceni překročit nové hranice mezi Indií a Pákistánem (v obou směrech), nepočítaje 2 miliony mrtvých v občanské válce. Korejská válka, další vedlejší produkt druhé světové války, přinesla kolem 5 milionů vyhnaných Korejců. Po založení Izraele – další důsledek války – bylo agenturou UNWRA (United Nations Work and Relief Agency) zaregistrováno 1,3 milionu Palestinců. Na druhé straně na počátku 60. let se do Izraele přistěhovalo 1,2 milionu Židů, většina z nich rovněž jako uprchlíci. Globální katastrofa lidstva rozpoutaná druhou světovou válkou je takřka jistě tou největší v dějinách lidstva. Neméně tragickým aspektem této katastrofy je skutečnost, že se lidstvo naučilo žít ve světě, ve kterém se zabíjení, mučení a masové vyhánění stalo každodenní zkušeností, které si již nevšíáme.

Když se díváme zpět na třicet jedna let uplynulých od zavraždění rakouského arcivévody v Sarajevu k bezpodmínečné kapitulaci Japonska, nelze je chápat jinak než jako na éru pustošení srovnatelnou s třicetiletou válkou 17. století. A Sarajevo – první Sarajevo – bezpochyby

vyznačuje počátek všeobecně panujícího věku katastrofy a krize světa. V paměti generací po roce 1945 však „jedenatřicetiletá válka“ neza nechala stejnou památku jako její lokalizovanější předchůdkyně ze 17. století.

Je tomu tak zčásti proto, že představovala éru jedolité války jen v historikově perspektivě. Pro ty, kteří ji prožili, byla zažita jako dvě různé, ale související války, oddělené „meziválečným“ obdobím bez otevřeného nepřátelství, trvajícím od 13 let pro Japonsko (jehož druhá válka začala roku 1931 v Mandžusku) až po 23 let pro USA (do války vstoupily v prosinci 1941). Je to také proto, že každá z těchto válek měla svůj vlastní historický charakter a profil. Obě byly epizodami nesrovnatelného krveprolití, které za sebou zanechalo technologické noční můry, pronásledující další generace dnem i nocí – plyn a letecké bombardování po roce 1918, hřibovitý mrak nukleární katastrofy po roce 1945. Obě skončily zkázou a (jak uvidíme v následující kapitole) rovněž sociální revolucí na rozsáhlých územích Evropy a Asie. Obě zanechaly bojující strany vyčerpané a oslabené, s výjimkou USA, které z obou vyšly nepoškozené a bohatší – jako ekonomický pán světa.

Mezi oběma válkami však existují značné rozdíly. První světová válka nevyřešila nic. Naděje, kterým dala vzniknout – mírový a demokratický svět spojený ve Společnosti národů, návrat ke světu ekonomiky roku 1913, (mezi těmi, kteří přivítali ruskou revoluci) svržení světového kapitalismu během let či měsíců povstáním utlačovaných, byly brzy zklamány. Minulost ležela v nedohlednu, budoucnost byla odložena, přítomnost, kromě několika prchavých let uprostřed 20. let, chutnala hořce. Druhá světová válka naopak našla skutečné řešení, alespoň pro příští desetiletí. Dramatické sociální a ekonomické problémy kapitalismu ve věku jeho katastrofy na první pohled zmizely. Západní světová ekonomika vstoupila do svého „zlatého věku“. Západní politické demokracie, podporované mimořádným zlepšením materiálního života, byly stabilní; války probíhaly pouze ve třetím světě. Na druhé straně se zdálo, že si i revoluce našla svou cestu vpřed. Staré koloniální říše zmizely nebo byly předurčeny k rychlému zániku. Společenství komunistických států zorganizované kolem SSSR, nyní přetvořeného v supervelmoc, bylo připravené soutěžit v závodech ekonomického růstu se Západem. Ukázalo se to být iluzí, jež začala mizet až v 60. letech. Jak nyní vidíme, mezinárodní scéna se stabilizovala, ačkoliv to tehdy tak nevypadalo. Na rozdíl od období po „velké válce“,

bývalí nepřátelé – Německo a Japonsko – byli reintegrovaní do (západní) světové ekonomiky a noví nepřátelé – USA a SSSR – ve skutečnosti meče nikdy nezkřížili.

Dokonce i revoluce, kterými obě války skončily, byly zcela odlišné. Ty po první světové válce vyrostly, jak uvidíme, z kořenů odporu proti tomu, co většina lidí, která to prožila, stále více viděla jako nesmyslné vraždění. Byly to revoluce proti válce. Revoluce po druhé světové válce vyrostly z podílu lidu na boji proti nepřátelům – Německu, Japonsku, obecně řečeno imperialismu, který, jakkoliv byl hrozný, ti, kteří se na něm podíleli, považovali za správný. A nyní, podobně jako dvě světové války, mohou být tyto dva druhy poválečných revolucí v historikově perspektivě viděny jako jediný proces. O zdůvodnění tohoto pohledu se nyní pokusíme.

2. SVĚTOVÁ REVOLUCE

Ve stejné chvíli (Bucharin) dodal: „*Já si ale opravdu myslím, že jsme vstoupili do období revoluce, které může trvat padesát let, než revoluce nakonec zvítězí v celé Evropě a nakonec na celém světě.*“

ARTHUR RANSOME, 1919, s. 54

Jak brozné je čist Shelleyho báseň, nemluvě o písních egyptských rolníků starých tři tisíce let, která odsuzuje útlak a vykořisťování. At' jsou čteny i v budoucnosti naplněné útlakem a vykořisťováním a at' si lidé řeknou: „Dokonce i tehdy.“

BERTOLT BRECHT, 1964

(Bertolt Brecht v roce 1938 nad Shelleyho básní „Maska anarchie“)

Od francouzské revoluce v Evropě povstala ruská revoluce a to opět připomnělo světu, že dokonce i nejsilnější agresor může být odražen, jestliže je osud vlastní svěřen chudým, ubohým proletářům, pracujícím lidu.

CLAUDIO PAVONE, 1991, s. 406

(Z plakátu 19. brigády Eusebia Gimboneho, jednotky italských partyzánů z roku 1944)

Revoluce byla dítětem války 20. století, zejména ruská revoluce roku 1917, která stvořila Sovětský svaz, přeměněný v supervelmoc druhou fází jedenatřicetileté války. Stvořila však obecněji revoluci rovněž jako